

מלחמות האוטונומיה: לימודי אזרחות בחינוך החרדי

עם גידולה הניכר של האוכלוסייה החרדית במדינת ישראל, זכתה מערכת החינוך החרדית לתשומת לב הולכת וגוברת במחקר האקדמי ובפסקי דין שהתייחסו לשאלת לימודי הליכה במוסדות לימוד חרדיים. המאמר הנוכחי מצטרף למסורת זו, ומבקש לתרום את חלקו בהיבט שטרם זכה לעיסוק מעמיק: מעמדם של לימודי אזרחות בחינוך החרדי.

לימודי אזרחות מעלים את הסוגיה המורכבת של הזכות לאוטונומיה של התלמיד החרדי, שאינה זוכה למימוש מלא בתוך חברה מתבדלת המציגה את אורחות החיים החרדיים בתור אופציה בלעדית לחיים הטובים. זכות זו, ככל שהיא קיימת, עומדת במתח עם הזכות לאוטונומיה של הורים בקרב הקהילה החרדית, המבקשים חירות לקבוע את אופי החינוך עבור ילדיהם. סוגיה חשובה נוספת העולה בהקשר של לימודי האזרחות היא הצורך של חברה דמוקרטית ורב־תרבותית להבטיח יחסים תקינים וסובלניים בין הקבוצות השונות, לצד הרצון לאפשר לבוגרי החינוך החרדי מעורבות אזרחית רחבה. המאמר מבקש לטעון שבמאבק בין הדאגה לאוטונומיית התלמיד החרדי לבין זכות הקהילה החרדית לאוטונומיה, יד הקהילה על העליונה. תוצאה זו נובעת מצד אחד מהקושי לכמת את מידת האוטונומיה המצדיקה את התערבות המדינה למען מימוש הזכות. הקהילה החרדית אומנם אינה מקדשת את הבחירה בין מגוון אופציות מתחרות על החיים הטובים, אך אין לגזור מכך שבוגר החינוך החרדי יהיה נעדר אוטונומיה באופן המצדיק התערבות חיצונית. מהצד השני, התוצאה נגזרת מהמתח המובנה שבין לימודי אזרחות לבין אופייה המתבדל של הקהילה החרדית. שכן, עמדה ליברלית שממנה נובעת הזכות לאוטונומיה של הפרט גוזרת בה בעת שאין לשלב קבוצת מיעוט בתוך כור ההיתוך המודרני-ליברלי, וכי יש להימנע מקידוש החיים האוטונומיים כאשר אלו סותרים את עקרונות היסוד של קהילות מיעוט. ביחס לחברה החרדית, גרסת לימודי אזרחות המקדמת את האוטונומיה האישית עשויה לפגום במרקם הבסיסי של חי הקהילה.

למרות זאת, המאמר יטען כי זכותה של חברה דמוקרטית להגן על אופייה הליברלי והרב־תרבותי, וכי זכות זו עשויה לקבל ביטוי בשאלת המימון הציבורי למוסדות לימוד שאינם מקדמים תפיסה התואמת את האופי

* דוקטורנט ומרצה, האוניברסיטה העברית בירושלים. אני מודה לברק מדינה ולרות גביוון, שהעירו הערות מועילות והציעו שינויים חשובים לגרסאות קודמות. תודתי העמוקה נתונה לצוות העריכה של משפט, חברה ותרבות בכלל, ולעורך מיכאל קגזנוב בפרט, על העריכה היסודית והמהותית, שהפכה את המאמר לתוצר העולה על שולחן מלכים.

האמור. יישום הדברים בקרב החינוך החרדי, ברמה האופרטיבית, הוא כמובן נושא מורכב כשלעצמו.

מבוא. א. הזכות לאוטונומיה ולימודי אזרחות. ב. מבט השוואתי: פרשות מוזרט ויודר. ג. מלחמות האוטונומיה: 1. האוטונומיה של הפרט החרדי; 2. אוטונומיה של הקהילה. ד. החברה הדמוקרטית המתגוננת. סיכום.

מבוא

מהו מעמדם של לימודי אזרחות ביחס לשאלת לימודי הליכה בציבור החרדי? זאת השאלה העומדת במרכז מאמר זה.

ההתמקדות בלימודי אזרחות מחדדת את היסודות הבסיסיים שבהם ראוי לדון בכל הנוגע לחינוך החרדי המתקיים במדינת ישראל. אין הכוונה בכך למעט בחשיבותם של מקצועות הליכה האחרים – אנגלית, מתמטיקה, היסטוריה, מדעים, וכך הלאה. אולם, בכל הנוגע למקצועות אלו מתקיים ויכוח שעיקרו אמפירי, הנסוב סביב השאלה: עד כמה נחוצים לימודי הליכה כדי לוודא את יכולת התלמיד החרדי להשתלב בשוק העבודה, ולרכוש לעצמו תעסוקה המכבדת את בעליה? יש הטוענים שבלעדי לימודי ליכה יתקשה בוגר החינוך החרדי למצוא לעצמו אפיק תעסוקתי בהתאם לכישוריו; ויש הטוענים שלא נמצא קשר סיבתי בין לימודי הליכה לבין הצלחה תעסוקתית, וכי "רבים מבוגרי ישיבות קטנות המצטרפים למכינות הקדם אקדמיות מצליחים להדביק את הפער שבינם לבין עמיתיהם בוגרי החינוך הממלכתי בתחום לימודי הליכה בתוך שנה".¹ לאור האתגר הכלכלי הניצב מול מדינת ישראל, לא מפתיע שמרבית תשומת הלב בנוגע ללימודי הליכה בציבור החרדי מופנית למקצועות הרלוונטיים לפיתוח כושר השתכרות, ובעיקר – אנגלית ומתמטיקה. אולם, נדמה שאם נבקש לאחוז את השור בקרניו, נמצא עניין מיוחד בדיון ממוקד דווקא במקצוע האזרחות.

לפי עמדת משרד החינוך, לימודי האזרחות נועדו להכשיר את התלמידים להיות אזרחים מודעים ומעורבים בדמוקרטיה הישראלית. היסוד של משטר דמוקרטי הוא "מעורבות אזרחית", ומכאן נגזר ש"כל בוגר תיכון צריך לצאת מבית ספר עם הידע והכלים להיות אזרח מעורב המודע לזכויותיו וחובותיו".² מודגש כי תוכנית הלימודים אף מתכוונת לפתח חשיבה ביקורתית, לצד מודעות אזרחית, "ומכשירה את התלמידים להתמודדות עם נושאים אקטואליים, שנויים במחלוקת, בחברה הישראלית".³ לימודי אזרחות מכוונים אפוא לעצב את

1 ראו תגובת המבקשים (הרב עקיבא מאיר ואח') לעתירה בבג"ץ 3752/10 רובינשטיין נ' הכנסת (הוגשה ביום 8.8.2010) (להלן "ה"ש 11).

2 ראו "אזרחות מורחב – מעמיקים את המעורבות בחברה הישראלית" משרד החינוך <https://goo.gl/qZ3EQA>.

3 שם.

תבניתו של אזרח בישראל.⁴ מובן שגוונים רבים לאזרחות תקינה, אך לכולם מכנה משותף של אימוץ ערכי הדמוקרטיה, סובלנות כלפי האחר, חשיבה ביקורתית ומעורבות חברתית – מכנה משותף חיוני כדי ליצור סולידריות חברתית וחתימה למטרות לאומיות משותפות.

אולם, ערכי יסוד אלו אינם עולים בהכרח (או: בהכרח אינם עולים) בקנה אחד עם ערכי החברה החרדית. מערכת החינוך החרדית מבקשת לעצב את תלמידיה למודל אזרחי אחר, המדגיש זהות קהילתית על פני זהות לאומית,⁵ מקבל את הדמוקרטיה ברמה האופרטיבית (למשל, על ידי הצבעה בבחירות ונציגות בכנסת), אך דוחה אותה ברמה הערכית,⁶ ומשתית הגדרה עצמית חרדית דווקא על שלילת האחר.⁷ עמדות אלו מודגמות יפה בדברי הרב אלעזר מנחם שך, מנהיגו הבלתי-מעורר של הציבור החרדי-ליטאי מאמצע שנות השבעים ועד אמצע שנות התשעים של המאה העשרים: "בל נחשוב, שהשיטה הנקראת 'דמוקרטיה' היא דבר חיובי. [...] האמת היא שהיא אסון לעולם. [...] הדמוקרטיה היא דבר טרף, וכל כוונתם לעקור דרכה של עם ישראל ולהרסו".⁸ כמו שכתב איל בנבנשתי, הקהילה החרדית מחייבת התבדלות מקהילות אחרות "כדי להגן על בני קבוצתם מפני פיתויי 'הכופרים' מסביב".⁹ ההשתתפות במשחק הדמוקרטי מצטמצם אפוא לשלשול הפתק בקלפי מדי כמה שנים לטובת הנציגים החרדים, שלוחי הרבנים "גדולי הדור".¹⁰

המודל האזרחי האלטרנטיבי של מערכת החינוך החרדית הביא את השופטת ארבל להתבטא בחריפות בפסק הדין המקיף בעניין רובינשטיין, העוסק בלימודי הליכה בציבור החרדי,¹¹ בנוגע להיעדר לימודי אזרחות בחינוך החרדי – היעדר שזכה לגושפנקה חוקית

4 לכתובה המתנגדת לעמדה זו, ראו למשל הדר ליפשיץ "חדלו מאינדוקטרינציה, שובו לדיסציפלינה" גילוי דעת 10, 179 (2016).

5 ראו יהושע פפר "כך שינו החרדים את הגישה ליום העצמאות" מקור ראשון – מוסף שבת <https://goo.gl/xgbM8R> 28.4.2017.

6 ראו חיים זיכרמן שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל 312-315 (2014) (להלן: זיכרמן).

7 ראו למשל את דברי ח"כ ישראל אייכלר, המייצגים את הגישה הקוראת להתבדלות מרבית מתוך תחושת איום ומלחמה תמידית: "היהדות הנאמנה ניצבת במאבק איתנים להחזיק עמודי תבל, מול כל כוחות הטבע הפועלים נגדה. כאנייה בלב ים ספינת התורה שטה ופורצת נתיבים, כשמסביבה יהום הסער. זנבות לווייתנים מכים על צידה וכרישי דם אורבים לנושריה. קרחוני ענק מתנגשים בה ומנסים לנפצה. ציפורי טרף מצייצות ומבשרות לעולם התקשורתי: הנה ספינת ישראל שוקעת למעמקי 'כור ההיתוך' (ישראל אייכלר "הנס הגדול ביותר – ששרדנו את כור ההיתוך" בחדרי חרדים 23.4.2015 <https://goo.gl/6DB8bQ>).

8 אלעזר מנחם שך מאמרים ומכתבים חלק ה 124 (1986).

9 איל בנבנשתי "נפרד אבל שווה" בהקצאת מקרקעי ישראל למגורים" עיוני משפט כא 783 (1998).

10 ראו זיכרמן, לעיל ה"ש 6, בעמ' 214, לפיו המאפיין הבולט ביותר בפוליטיקה החרדית הוא "היעדר הדמוקרטיה בבחירת המנהיגים או הנציגים". יש להוסיף לכך את היעדר המעורבות הפוליטית של האזרח הפשוט.

11 בג"ץ 3752/10 רובינשטיין נ' הכנסת (פורסם בנבו, 17.9.2014) (להלן: עניין רובינשטיין); פסק הדין ניתן בעקבות עתירה שתקפה את חוקיות חוק המעניק פטור מלימודי ליבה למוסדות תרבותיים ייחודיים, בעיקר בשל העובדה שהפטור פוגע ביכולת ההשתלבות של תלמידים

בחוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008 (להלן: החוק).¹² לדברי ארבל, ניתן לטעון כי החוק "פוגע בזכותה של דמוקרטיה להתגונן בכך שהוא אינו מחייב מוסדות חינוך מסוימים בהנחלת ערכים בסיסיים של דמוקרטיה".¹³ באותו פסק דין הביעה השופטת (כתוארה אז) חיות את דעתה שתפקיד לימודי אזרחות הוא לחשוף את התלמידים לערכיה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית, "על מנת שיגדלו להיות אזרחים סובלניים ושומרי חוק המסוגלים ליטול חלק בהליך הפוליטי ולתרום לשימור אופייה הדמוקרטי של המדינה".¹⁴ לדעת חיות, גם אם אין מקום לחייב את מוסדות הלימוד החרדיים בלימוד תוכנית הליכה כולה, יש לשקול כי על מנת שהמדינה תכיר בהם כמוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים יש "לחייב את מוסדות החינוך [...] לשלב בתוכנית הלימודים שלהם לימודי אזרחות להנחת דעת השר".¹⁵

ככל שהאוכלוסייה החרדית בישראל הולכת וגדלה – והיא אכן הולכת וגדלה בקצב מרשים¹⁶ – שאלת המודל האזרחי תהפוך יותר ויותר אקוטית. יש לזכור שלפני שנים רבות, באתונה של יוון העתיקה, התקיים ויכוח סוער על אופיו המועדף של האזרח האתונאי – ויכוח שכלל את כתביו הפולמוסיים של אפלטון, את שיריו ומחזותיו של אריסטופאנס, וכמובן את משפטו והוצאתו להורג של סוקרטס. בהתאמה, נרמה שליבת הדיון על החינוך החרדי אף הוא בראש ובראשונה ויכוח על אופיו הרצוי של האזרח הישראלי – ויכוח שכולל בהגדרה גם את האזרח החרדי.

ראוי אפוא להקדיש עיון מעמיק לעקרונות היסוד הנוגעים לשאלת לימודי אזרחות עבור תלמידי החינוך החרדי בפרט, ועבור קהילות מיעוט בכלל. שאלת היסוד היא: האם יש הצדקה עקרונית לכפיית לימודי אזרחות על הציבור החרדי, או שמא אין מקום לכפייה כאמור, ויש לאפשר לחינוך החרדי להתנזר מלימודי אזרחות? נוסף על כך, לא ניתן לנתק מהשאלה את נושא המימון: האם יש הצדקה שהציבור החרדי יזכה במימון ציבורי עבור מערכת חינוך שאינה מעניקה לתלמידיה לימודי אזרחות? גם אם נסיק שאין הצדקה לכפיית לימודי אזרחות על תלמיד בן קבוצת מיעוט, עדיין לא מתחייב מכך שיש הצדקה לתקצוב ציבורי למערכת חינוך המדירה את לימודי האזרחות מתוכנית הלימוד.

בפסק דין רובינשטיין הנזכר לעיל, הוצעו שני נימוקים עיקריים לכוח המדינה לכפות לימודי אזרחות על התלמיד החרדי: זכותה של הדמוקרטיה עצמה להתגונן, וזכותו של הילד לחינוך. נימוקים אלו חשובים, אך ברצוני להתמקד דווקא בנימוק שלישי, שלא בא לידי ביטוי מקיף בהקשר הספציפי של לימודי אזרחות (אך הוזכר בהרחבה ביחס ללימודי ליבה

חרדים בחברה ובשוק העבודה, ופוגע בזכויותיהם של התלמידים החרדים לכבוד האדם ולחופש העיסוק.

12 החוק מיסד פרקטיקה נהוגה זה שנים, לפיה במוסדות חרדיים לבנים בגילאי התיכון אין לומדים לימודי ליבה כלל, ולמרות זאת הם מתוקצבים בשיעור של 60% מתקצוב של מוסדות חינוך על-יסודיים רשמיים (במסלול לימודים עיוני).

13 ראו עניין רובינשטיין, לעיל ה"ש 11, בפס' 56 לפסק דינה של השופטת ארבל.

14 שם, בפס' 8 לפסק דינה של השופטת (כתוארה אז) חיות.

15 שם.

16 ראו לי כהנר, גלעד מלאך ומאיה חושן שנתון החברה החרדית בישראל 2017, 11-15 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017).

באופן כללי): הזכות לאוטונומיה של הילד. יסוד האוטונומיה פותח רבות בהגות הליברלית של העשורים האחרונים, והוחדר למשפט החוקתי הישראלי כזכות יסוד דרך הערוץ של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.¹⁷ נדמה אפוא שבמישור החוקתי ראוי לפתוח את הדיון בחינוך החרדי מנקודת מוצא של הזכות לאוטונומיה. לעניין זה, טענתי תהיה שב"מלחמה" בין האוטונומיות, זו של חבר הקהילה הצעיר וזו של הקהילה החרדית, יד הקהילה על העליונה – אם כי ייתכן שניתן להגיע להצעת פשרה שנותנת מענה חלקי לתביעת האוטונומיה שתובעת המדינה הליברלית בשם הילד, בלי לפגוע באוטונומיה ההורית של ההורה החרדי. מנגד, אזכיר כי הטיעון בזכות "הדמוקרטיה המתגוננת", או כפי שאכנה אותה "החברה הדמוקרטית המתגוננת", עשוי לגזור הצדקה למעורבות בחינוך החרדי, בפרט כאשר מדובר במערכת חינוך הזוכה למימון ציבורי.

בפרק הראשון אתן רקע לדיון מתוך ההגות הליברלית ביחס לחינוך ילדים, ולמתח שבין השאיפה להעניק לילד כלים לחיים אוטונומיים לבין קהילות סגורות שמבקשות דווקא למנוע זאת. בפרק השני אפנה לבחינת פסק דין של בית המשפט הפדרלי לערעורים (הסבב השישי) העוסק במקרה שהעלה את המתח בין רצון ההורים לחנך את ילדיהם בדרכם לבין החינוך הליברלי החושף את התלמידים למגוון אפשרויות ומעודד אותם לבחור בחירות משמעותיות ביניהן. הפרק השלישי נחלק לשניים. בחלק הראשון אטען שאומנם בוגר החינוך החרדי אינו זוכה לאוטונומיה אישית באותו היקף כעמיתו בוגר החינוך הממלכתי הכללי, אך הוא עדיין זוכה למידה של אוטונומיה ובחירה משמעותית, והחינוך החרדי אינו פוגע אפוא ב"זכות לאוטונומיה" של הילד. בחלק השני אבאר כי החדרת לימודי אזרחות לתוך החינוך החרדי, במגמה לאפשר לתלמיד החרדי מגוון אופציות לחיים הטובים, סותרת חזיתית את העקרונות וערכי היסוד של החברה החרדית, וכי זכותה של הקהילה החרדית לאוטונומיה תרבותית גוזרת שאין להתערב בחינוך החרדי בדרך זו. בפרק הרביעי אטען שיש מקום להבחין בין החינוך הפרטי לבין החינוך הציבורי, על פי תפיסה של "החברה הדמוקרטית המתגוננת" המבקשת לשמר את אופייה הדמוקרטי והליברלי של החברה, כולל ההכרה בכך שאזרחי המדינה נהנים משוויון אזרחי אף שאינם שייכים לאותן קבוצות זהות. נוסף על סיכום דברים, פרק הסיכום יוסיף מבט אופרטיבי על האפשרות של שילוב לימודי ליבה בחינוך החרדי.

17 עקרון זה זכה לביטויים רבים בפסיקה. ראו למשל בג"ץ 6427/02 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת, פ"ד סא (1) 619 (2006) (בפסקי דינם של הנשיא ברק, המשנה לנשיא חשין והשופט לוי); בג"ץ 10203/03 "המפקד הלאומי" בע"מ נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד סב (4) 715, פס' 26 לפסק דינה של השופטת (כתוארה אז) נאור (2008); דנ"א 2401/95 נחמני נ' נחמני, פ"ד נ (4) 661 (1996); ראו גם מרדכי קרמיניצר ומיכל קרמר כבוד האדם כערך חוקתי עליון ומוחלט במשפט הגרמני – האם גם בישראל? (מחקר מדיניות 85, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011).

א. הזכות לאוטונומיה ולימודי אזרחות

השיטה הליברלית הרווחת גורסת כי לצד אוטונומיה אזרחית ברמה הציבורית¹⁸ – זכות יסוד בכל משטר דמוקרטי – על המדינה גם לסייע בפיתוח האוטונומיה הפרטית של אזרחיה.¹⁹ כפי שניסח גישה זו יורגן הברמס, האוטונומיה הציבורית והאוטונומיה הפרטית כרוכות אחת בשנייה: אזרחים מסוגלים לנצל את האוטונומיה האזרחית הניתנת להם רק על בסיס זו הפרטית, שאף היא מוגנת על ידי המדינה. אוטונומיה פרטית זו מעניקה לאזרחים את העצמאות וההעצמה המאפשרות להם לנצל את האוטונומיה האזרחית שהמדינה מעניקה להם.²⁰ אדם אוטונומי הוא אדם שבכוחו לעצב את חיי עצמו ולקבוע את מסלולם. הוא חופשי לבחור בין אופציות מוסריות מתחרות, וכידו לפתח יחסים בין-אנושיים, ליזום פרויקטים ותוכניות במגוון תחומים, ולהקדיש מזמנו למטרות לפי העדפותיו. כדברי יוסף רוז, האדם האוטונומי "יוצר, חלקית, את העולם המוסרי שלו".²¹ כה גדול הוא ערכה של האוטונומיה, עד שלפי גישתו, המדינה רשאית להשתמש בכוחה הכופה כדי לדאוג לאוטונומיה של אזרחיה.²² אפשרות מרכזית של המדינה להגן על האוטונומיה של אזרחיה, ולקדם את ה"חיים הטובים" לאור התפיסה (שיסודה באפולוגיה של אפלטון) לפיה "חיים בלתי נחקרים לא שווים לאדם לחיותם", היא דרך ערוץ החינוך. לאור אמונתם כי האזרח הראוי הוא האזרח האוטונומי, קבעו כמה הוגים ליברלים כי יש צורך שמערכת החינוך הממלכתית תדגיש את האוטונומיה האישית של התלמידים ותפתח אותה.²³ כיוון שבישראל הזכות לאוטונומיה הוכרה כזכות חוקתית,²⁴ יש מקום להניח כי ראוי שמערכת החינוך תקנה לתלמידיה מודעות לזכות, ואף תעודד את מימושה.

אולם, דווקא בשדה החינוך הופכת שאלת האוטונומיה למורכבת במיוחד, זאת לנוכח סתירה מובנית בין הזכות לאוטונומיה של הילד שאותה מדגישים ההוגים הליברלים לבין האוטונומיה של הורים לבחור מסלול חינוכי לילדיהם כאוות נפשם. בית המשפט העליון נדרש בעבר למתח בין אוטונומיית הילד לבין זו של ההורים, בפרט כאשר ההורים משתייכים לקבוצת מיעוט תרבותית, ומבקשים לשמר את האוטונומיה האישית שלהם על ידי הטמעת

- 18 הכוונה היא לזכויות פוליטיות בסיסיות של פעילות למען תפיסה פוליטית ואזרחית מסוימת וזכות ההתאגדות, הנשללות על ידי משטר טוטליטרי.
- 19 בעניין הגישה הליברלית הקלאסית, ראו בעיקר אצל ג'ון רולס JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE (1971).
- 20 Jürgen Habermas, *Multiculturalism and the Liberal State*, 47 STAN. L. REV. 849, 851 (1995).
- 21 Joseph Raz, *Liberalism, Autonomy and the Politics of Neutral Concern*, 7 MIDWEST STUD. PHILOS. 89 (1982).
- 22 שם, בעמ' 116.
- 23 Eamonn Callan, *Liberal legitimacy, Justice, and Civic Education*, 111 ETHICS 141, 146 (1997); ROB REICH, BRIDGING LIBERALISM AND MULTICULTURALISM IN AMERICAN EDUCATION (2002).
- 24 ראו אהרן ברק פרשנות במשפט – תורת הפרשנות הכללית כרך ראשון 301-303 (מהדורה שלישית, 1998).

מורשת תרבותם הייחודית במערכת החינוך. בהתייחסות לנסיבות אלו, ובהקשר של החינוך החרדי, כתבה השופטת פרוקצ'יה כי נקודת המוצא של המשפט הישראלי היא כי

יש ליישב את המתח האמור בדרך של כיבוד האוטונומיה של המשפחה לבחור את קו החינוך הרצוי לילדיה, אך זאת תוך הכרה בסמכות המדינה, ולעיתים אף בחובתה, להתערב באוטונומיה זו לשם הגנה על טובת הילד וזכויותיו, ולהשגת תכלית חברתית כללית ביצירת מכנה משותף של ערכי חינוך בסיסיים, המאחדים את כל בני החברה.²⁵

העמימות בדברים אלו משקפת את אי־ההסכמה בין הוגים ליברלים כאשר למידת ההתערבות הרצויה, בשם הליברלים, בנורמות הפנימיות של קהילות מיעוט. ויל קימליקה, למשל, מאמץ גישה ביניים שמצד אחד מבקשת לכבד את זכותן של קהילות מיעוט לזהות תרבותית, אך מנגד מוכנה להשתמש בכוח המדינה כדי ליזום הליך ליברליזציה של אותן קהילות.²⁶ לדעת קימליקה, הניסיון לשמר את ייחודיותן של תרבויות מיעוט מתחייב דווקא מתוך גישה ליברלית המאפשרת לאדם לחיות את חייו לפי בחירתו (ומעודדת אותו לכך). ערך האוטונומיה אינו יכול להתממש ללא מגוון אופציות המתחרות אחת עם השנייה בנוגע ל"חיים הטובים" שכדאי לאמץ. אולם, כיוון ששימור תרבויות המיעוט נובע מתפיסה ליברלית המקדשת את האוטונומיה האישית, ברור מנגד שאין לאפשר לתרבות מיעוט לדכא את אוטונומיית הפרט. דיכוייה של אוטונומיית הפרט על ידי קהילתו מוציאה את שכרנו בהפסדנו: שכרנו של שימור תרבות המיעוט, בהפסדנו של אוטונומיית הפרט שהיא היא הצדקת שימורה.²⁷ בתור הוגה ליברלי קלאסי, קימליקה דוחה את גישה ה"פרפקציוניזם", שלפיה על המדינה לקדם צורת חיים מסוימת, על חשבונן של צורות חיים אחרות, וסבור שיש לאפשר לפרט לבחור לעצמו את צורת החיים המועדפת.²⁸ קימליקה אומנם מבחין בין המדינה לבין הקהילה, ואינו טוען לחובת ניטרליות גם ביחס לנורמות פנים־קהילתיות. כלשונו, "the flip side of state neutrality is support for the role of perfectionist ideals in civil society"²⁹ אך לשיטתו, כיוון שהמטרה היא לאפשר את חייהם האוטונומיים של אזרחי המדינה, ברור שהבחנה זו

25 בג"ץ 10296/02 ארגון המורים בבתי־הספר העל־יסודיים, בסמינרים ובמכללות נ' שרת החינוך, התרבות והספורט, פ"ד נט (3) 224, פס' 55 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה (2004).

26 Will Kymlicka, Liberalism, Community, and Culture 170 (1989). יוסף רו כותב דברים דומים, אם כי מזווית קצת שונה, ביחס לצורך של התערבות המדינה כדי לשמר תפיסות שונות של הטוב ולאפשר אוטונומיה אישית. ראו Joseph Raz, The Morality of Freedom 162 (1986).

27 ביחס להמרת דת בתוך קהילה ילידית אינדיאנית (שאינה רואה את המרת הדת לנצרות בעין יפה, בלשון המעטה), מסיק אפוא קימליקה כי "If the goal is to ensure that each person is equally able to lead their chosen life within their own cultural community, then restricting religion in no way promotes that" (שם, בעמ' 196).

28 Will Kymlicka, Contemporary Political Philosophy 186-187 (1990).

29 שם, בעמ' 219.

אינה יכולה להיות אבסולוטית,³⁰ ומכאן שעל המדינה לדאוג לשימור האוטונומיה של כל אדם באשר הוא.

הגישה הליברלית של קימליקה ואחרים, המקדשת את ערך האוטונומיה בתור ערך בסיסי ומהותי של החברה המודרנית – גישה המכונה בדרך כלל comprehensive liberalism זוכה לתרגום בשדה החינוכי על ידי אָמִי גוטמן. גוטמן סבורה כי משטר דמוקרטי עומד על בסיס אזרחים המחויבים לעשייה חברתית משותפת, וכי עשייה קולקטיבית זו נשענת על חינוך אזרחי שמעניק לילדים את היכולת להשתתף בעיצוב הקולקטיבי של החברה. כדי לוודא פיתוח מודעות אישית ומידה גרושה של חשיבה רפלקטיביות, יש להימנע מכל דיכוי וצמצום של חקירה ומחשבה פתוחה: “Children must learn not just to *behave* in accordance with authority but to *think* critically about authority if they are to live up to the democratic ideal of sharing political sovereignty as citizens”³¹ לדעת גוטמן, כלים של חשיבה ביקורתית ורפלקטיבית, לצד תרבות דיון מעשי, מקנים לתלמידים הן את היכולת לחיים אוטונומיים, והן את האפשרות לשיתוף משמעותי במודל הדמוקרטי – שני יתרונות חיוניים שהולכים יחד.³² גישה דומה נוקטת מאירה לוינסון, הטוענת כי המדינה אחראית לוודא שניתנת לילדים יכולת לפתח לעצמם חיים אוטונומיים.³³ תרגומים אלו אינם האפשרות הבלעדית העולה מתוך המסד הליברלי של קימליקה. יש אפשרויות נוספות, כגון הצעתו של הארי בריגהאוס שמדגישה חינוך המאפשר אוטונומיה אישית, במקום זה המקדם את האוטונומיה.³⁴ כך או כך, בהקשר של החברה החרדית, ברור שכל תרגום של הגישה יצטרך בהחלט לימודי אזרחות (או “לימודי אוטונומיה”) לתוך מערכת החינוך החרדית, כדי שהתלמיד החרדי יזכה, ולכל הפחות יוכל לזכות לחיים אוטונומיים המאפשרים בחירה משמעותית בין אופציות מתחרות.

מנגד, הוגים ליברלים אחרים (שבדרך כלל מכונים political liberals) נזהרים מהתערבות בחיי בני קהילות סגורות. לֹוֹן לֹמֶסְקִי, למשל, מדגיש שאין לבסס את יסודות הליברליזם על עקרון האוטונומיה האישית – אוטונומיה שהינה בהגדרה עיוורת צבעים לשוני תרבותי, ושופטת קהילות מיעוט לפי אמות מידה שאינן רלוונטיות עבורן.³⁵ ברומה לכך (ועל אף הברלים מסוימים ביניהם) טוען צֶ'נְדֶרְן קוֹקְתָאס כי חברה ליברלית אינה חייבת להיות מורכבת מקהילות ליברליות הדואגות לתפקוד האוטונומי של חבריהן, והיא תתקיים היטב גם על ידי התאחדות חברתית של קהילות שאינן ליברליות.³⁶ אולם, גם הוגים אלו מדגישים שעל

- 30 ראו Will Kymlicka, *Liberal Individualism and Liberal Neutrality*, 99 ETHICS 883, 901 (1989) (להלן: Kymlicka, *Liberal Individualism*).
- 31 AMY GUTTMAN, *DEMOCRATIC EDUCATION* 81 (1987).
- 32 Amy Guttmann, *Civic Education and Social Diversity*, 105 ETHICS 557, 573, 578 (1995).
- 33 MEIRA LEVINSON, *THE DEMANDS OF LIBERAL EDUCATION* 57 (1999).
- 34 Harry Brighouse, *Civic Education and Liberal Legitimacy*, 108 ETHICS 719, 734 (1998) (להלן: Brighouse). כפי שנאמר בהמשך דבריו שם, בריגהאוס מכיר בכך שייכתנו קשיים בהבחנה המעשית בין “אפשרות האוטונומיה” לבין “קידום האוטונומיה”.
- 35 LOREN LOMASKY, *PERSONS, RIGHTS, AND THE MORAL COMMUNITY* 248-250 (1987).
- 36 Chandran Kukathas, *Are There Any Cultural Rights?*, 20 POLITICAL THEORY 105, 129 (1992) (להלן: Kukathas).

החברה להבטיח מידה מסוימת של אוטונומיה בקרב קהילות מיעוט, כדי לאפשר לחברי הקהילה את היכולת (הסבירה) לבחור באופציה מתחרה לחיים הטובים – מה שמכונה לעיתים "זכות יציאה"³⁷. ויליאם גלסטון, הוגה נוסף שמתנגד לחינוך המקנה את יסודות האוטונומיה לתלמידים מקהילות הסגורות, מדגיש כי אסור לקהילות להחליש (disempower) את חבריה – אינטלקטואלית, רגשית או מעשית – מלחיות חיים מוצלחים מחוץ לגבולותיה.³⁸ בדומה, קוקתאס כותב כי רק קיומו של "חופש משמעותי" לצאת מקהילות מיעוט, ולממש מגוון של אורחות חיים, מצדיק את מצבם של חברי קהילות החשופים לפרקטיקה שאינה ליברלית.³⁹ עמידה על זכות היציאה, כפי שמשקף גם בחינוך ילדים, מקהה את חדות הבעיה. כיוון שעומדת לו "זכות היציאה", מידת הדאגה והאחריות של החברה הכללית לחיי האדם בתוך קהילה סגורה, גם זו המצמצמת את מנעד הבחירות שלו ואף נוהגת בשיטות של כפייה, היא פחותה.⁴⁰ הוא מסכים לכך בבחירתו (הלגיטימית) להשתייך לקהילה.

לאור סקירה קצרה זו, נדמה כי הרוצה להבליט את ערכם וחשיבותם של לימודי אורחות, ולהרים את קרנם מעל שאר המקצועות של לימודי הליבה, כדאי לו להתמקד בטיעונים העולים מתוך ההגות הליברלית על גווינה. בין לפי הליברליזם המקיף (comprehensive) ובין לפי הליברליזם הפוליטי (political) יש צורך להבטיח מידה משמעותית של אוטונומיה בקרב בני קהילות מיעוט – לכל הפחות ברמה של יכולת לעזוב את הקהילה הפנימית ולממש אופציות אחרות לחיים הטובים.

נקודה זו זכתה לביטוי בפסק דין רובינשטיין האמור, כאשר השופטת ארבל קבעה כי "מקובל כי אין לאפשר לקבוצות התרבותיות למנוע יציאת פרטים מתוך הקהילה, ולא ניתן לכפות על הפרט להשתייך לקהילה"⁴¹. לדבריה, "הוגים רבים בתחום הרב־תרבותיות במדינה ליברלית, ואף אלו הסבורים כי יש להמעיט בהתערבות המדינה בפרקטיקות השונות של קבוצות מיעוט (רב־תרבותיות עבה)", סברו כי יש להנחיל 'גרעין קשה' של חינוך לכלל הילדים במדינה"⁴².

אכן, כפי שמזכירה ארבל בפסק דינה, החינוך הוא כלי חשוב, ואולי כלי בלעדי, שניתן להיעזר בו כדי לפתח אוטונומיה אישית גם בתוך קהילת מיעוט סגורה. בדרך זו – ובדומה להוגים הליברלים שצוינו לעיל – הלך גם טל פרוסט בהערת פסיקה שכתב על פסק הדין.⁴³ לדעתו, על חינוך בקהילה לא־ליברלית (ובחברה החרדית בפרט) להתמקד "בהעצמת הפרטים בתוך הקבוצה", כדי להעניק מינימום של אוטונומיה וניידות

37 בעניין זכות היציאה בהקשר החינוכי, ראו למשל Emile Lester, *The Right to Reasonable Exit and a Religious Education for Moderate Autonomy*, 68 REV. POLITICS (2006).

38 WILLIAM A. GALSTON, LIBERAL PLURALISM: THE IMPLICATIONS OF VALUE PLURALISM FOR POLITICAL THEORY AND PRACTICE 104 (2002) (להלן: Galston).

39 שם, בעמ' 133.

40 שם.

41 עניין רובינשטיין, לעיל ה"ש 11, בפס' 63 לפסק דינה של השופטת ארבל.

42 שם, בפס' 64.

43 טל פרוסט "ליבה לשם מה? הערת פסיקה בעקבות פסק דין רובינשטיין: זכות היציאה והחינוך לחשיבה ביקורתית במסגרת לימודי הליבה במגזר החרדי בישראל" מחקרי משפט ל 557 (2016) (להלן: פרוסט).

חברתית ל"אותם פרטים שאינם מסכימים כיום או לא יסכימו בעתיד עם דרך החיים המרכזית של הקבוצה".⁴⁴ על החינוך "לכלול חשיפה הוגנת של בני תרבות המיעוט לתרבות הרוב", וכן "לאפשר מגוון דרכים למימוש האושר האנושי בהיבטים של דת, פוליטיקה וחברה, לימוד על אודות זכויות דמוקרטיות ואופן מימושן וכן דיון ביקורתי סביר בדרך החיים הנוכחית של תרבות המיעוט".⁴⁵ פרוסט אינו מאריך בסוג החינוך שיקיים את המטרות האמורות, אך סביר להניח שהכוונה היא בראש ובראשונה ללימודי אזרחות.

לימודי אנגלית, מתמטיקה ומדעים אינם כלים עוצמתיים לוודא את יכולת התלמיד לקיים אזרחות חיים השונים מאלו של חברי הקהילה. לימודים אלו יכולים אומנם לאתגר חלק מתפיסות היסוד הרווחות בתוך קהילה סגורה, אך בודדים מבין התלמידים יחלצו מהם את העוצמה האישית המבטיחה להם זכות יציאה. דווקא מקצוע האזרחות יכול להתמקד בנושאים הרלוונטיים: היכרות עם החברה הכללית ברמה החברתית והפוליטית, דגש על אוטונומיה אישית וחירות הפרט, ועידוד החשיבה הביקורתית והבחירה החופשית. גם בין ההוגים הליברלים המזכירים לעיל, הדיון בחינוך ממוקד באופי של לימודי האזרחות (civic education).⁴⁶ לדוגמה, באחד המאמרים הודגש כי מניעת מידת אוטונומיה מינימלית מילדים מהווה סוג של הזנחה, ועל המדינה הליברלית למתן הזנחה זו על ידי חובה של לימודי אזרחות.⁴⁷

לדעתי, יש קושי משמעותי בהחלת גישה זו על לימודי אזרחות בקרב הציבור החרדי – קושי הנובע מתוך התיאוריה הליברלית עצמה. בפסק דין רובינשטיין העלתה השופטת חיות את האפשרות להבדיל בין שאר לימודי הליכה, שביחס אליהם יש לדחות את העתירה, לבין לימודי האזרחות, שלעניינם יש לשקול את קבלת העתירה. דברי חיות עוסקים בעיקר בשאלת התקצוב הציבורי של החינוך החרדי, שבה אעסוק בפרק הרביעי. אך בכל הנוגע לשאלה המהותית של כפיית לימודי הליכה מתוך שיקולי אוטונומיה, אבקש להעלות את הטיעון ההפוך: גם אם שוקלים בחיוב כפיית מקצועות מעשיים דוגמת אנגלית ומתמטיקה, עדיין יש צד להימנע מכפיית לימודי האזרחות על החינוך החרדי. לימודים כלליים של "מקצועות חול" (אנגלית, מתמטיקה, מדעים, היסטוריה, גיאוגרפיה, וכדומה) אינם עומדים בסתירה לתפיסות עולם חרדיות בסיסיות – תעיד על כך העובדה שבחול, מוסדות לימוד חרדיים רבים משלבים לימודים אלו בתוך תוכנית הלימודים, ואין מי שמתנגד לכך בשם עקרונות היסוד של האמונה היהודית-חרדית. בישראל, מסיבות שונות, התקבע המצב שרוב בתי הספר לבנים בגילאי התיכון מתנזרים כליל ממקצועות החול – אך אין הדבר מעיד על בעיה מהותית של הלימודים עצמם (בנות חרדיות בגילאי התיכון לומדות לימודים אלו, ורק הבנים, העוסקים בלימודי תורה אינטנסיביים, נמנעים מהם). בניגוד לכך, לימודי אזרחות המקנים לתלמידים את ערך האוטונומיה, ולמצער נחזים להנחיל להם את זכות היציאה מהחברה החרדית, מהווים על פניו סתירה לערכי החרדיות היסודיים ביותר, ובראשם: ערך

44 שם, בעמ' 560.

45 שם.

46 ראו אצל Brighthouse, לעיל ה"ש 34.

47 Ben Spiecker, Doret De Ruyter & Jan Steutel, *Taking the Right to Exit Seriously*, 4 SCHOOL FIELD 313, 324 (2006).

ההתבדלות.⁴⁸ מכאן נראה שתוכנית לימודי אזרחות שמטרתה כאמור "למתן" את החסר במידת האוטונומיה של התלמיד החרדי סותרת חזיתית את האתוס החרדי, וגישה רבת-תרבותית המבקשת לאפשר את שימור התרבות החרדית לא תוכל לאמצה. עם זאת, ייתכן שיש מקום לחשוב בצורה יצירתית על תוכנית לימודים שתוכל לתת מענה, לפחות חלקי, לאתגר של המדינה הליברלית מול הקהילה החרדית, בלי לערער את עקרונותיה היסודיים. טרם אפנה להבהרת דברים אלו, נדמה שיהיה טעם בעיון בפרשיות מקבילות של חינוך בתוך קהילות מיעוט סגורות. אפנה בהקשר הזה לפסק הדין בעניין מוזרט של בית המשפט הפדרלי לערעורים של הסבב השישי בארצות הברית,⁴⁹ ולהשוואתו עם פסק הדין בעניין יודר של בית המשפט הפדרלי העליון.⁵⁰

ב. מבט השוואתי: פרשות מוזרט ויודר

כוב מוזרט הוא אדם נוצרי השייך לקבוצת הנוצרים הפונדמנטליסטים – קבוצה דתית השוללת את השפעת המודרנה על הדת והתרבות. בשנת 1983 הגיש מוזרט, עם כמה הורים נוספים, עתירה לבית המשפט הפדרלי נגד משרד החינוך המקומי באזור הווקינס קאונטי (Hawkins County), בטענה שבית הספר שבו למדו ילדיהם מפר את התיקון הראשון לחוקת ארצות הברית ביחס לחופש דת. העתירה ביקשה סעד צנוע למדי: לפטור את ילדי משפחות העותרים מהשיעורים שבהם למדו את הספרים הבעייתיים לטעמם. הטיעון שעמד בלב העתירה הוא שחשיפת הילדים נגד רצון הוריהם למערכות ערכיות שונות, על ידי סדרת ספרים המציגים בפניהם מגוון גישות דתיות ותפיסות עולם – ובכך מעצימה את האוטונומיה האישית של התלמידים – מפרה את חופש הדת המוגן על פי התיקון הראשון לחוקה. בית המשפט הפדרלי המחוזי קיבל את העתירה, ואילו בית המשפט הפדרלי לערעורים הפך את התוצאה, ודחה את העתירה.

המקרה של מוזרט מדגים היטב את המתח שבין הרצון לחנך ילדים לאוטונומיה ולבחירה חופשית בין תפיסות עולם שונות ואזרחות חיים שונים, לבין האוטונומיה של הורים לקבוע עבור ילדיהם את המסלול החינוכי הראוי. אולם, יש להדגיש כי פרשת מוזרט מעוררת, לדעתי, דיון נוקב במיוחד. המתח האמור בין בחירה ופתיחות לבין אוטונומיה הורית עשוי להתקיים בתחומים רבים ומגוונים בשדה החינוכי. האם יש להקפיד על חינוך לתיאוריית האבולוציה? האם יש לעמוד על כך שתלמיד ייחשף לחינוך מיני כלשהו?⁵¹ בתחומים אלו, ורבים כמותם, מתקיימת תחרות בין רצונה של חברה ליברלית להעניק לילד בחירה חופשית בין אופציות שונות, לבין רצונה של קהילת מיעוט לצמצם את חינוך ילדיה למסורת

48 לעניין זה ראו גרשון פורוש "חובת חינוכנו לקיצוניות" צריך עיון (ט' שבט, התשע"ח) <https://goo.gl/sQrYZC>; יהושע פפר "לקראת מעמד ביניים חרדי" צריך עיון (ג' סיון, התשע"ז) <https://goo.gl/Ry4DDD> (להלן: פפר "מעמד ביניים חרדי").

49 Mozart v. Hawkins County Board of Education, 827 F. 2d 1058 (1987) (להלן: עניין מוזרט).

50 Wisconsin v. Yoder, 406 U.S. 205 (1972) (להלן: עניין יודר).

51 בהקשר זה, ראו למשל את מאמרה של ציפורה גוטמן "קול צעקת הנערות" צריך עיון (י"ג שבט, התשע"ח) <https://goo.gl/gfFizc> (חינוך מיני לבנות חרדיות בצורה עקיפה).

המקובלת במחוזותיה. אך המקרה של מוזרט מעלה דילמה עמוקה אף יותר. קבוצת מיעוט מתבדלת תמשיך להתקיים גם אם החברה הכללית תכפה עליה לימודי אבולוציה לצד הגישה הבריאתנית. גם אם מדובר בסוגיה חשובה, חזקה על הקהילה שתמצא דרך להתמודד איתה. לא כן הדבר ביחס לשאלת עצם החשיפה לתרבויות שונות, לפלורליזם אמוני ולמגוון תפיסות עולם באשר לטוב האנושי. ביחס לסוגיות אלו המתח אינו מצטמצם לעניין חינוכי ספציפי ומקומי, לסעיף כזה או אחר בתרבות מיעוט או נוהג דתי; הוא שייך ללוח הקיום, הדתי והתרבותי, של קהילת המיעוט. שכן, עבור קהילה מתבדלת, קהילה שאורחות חייה אינם בעיניה רק האופציה הטובה ביותר בין אופציות שונות, אלא האופציה הבלעדית והיחידה, החשיפה עצמה עשויה להיות הרסנית ביותר במישור החברתי-קבוצתי.

כלומר, עד כמה שטענות העותרים משקפות נכונה את המציאות בשטח, פרשת מוזרט מעלה, לדעתי, קושי מהותי ביחס לגישות הליברליות החינוכיות שהוצגו לעיל. אם האידיאל הליברלי (כפי שהוא מדברי קימליקה) הוא שילוב של שימור אופייה המיוחד של קהילת המיעוט תוך פיתוח אוטונומיה אישית אצל חברי הקהילה, מוזרט מדגים עד כמה שני חלקי המשוואה עשויים לעמוד בסתירה אחד עם השני. האוטונומיה האישית, הכרוכה מעצם טיבה בחשיפה לאורחות חיים שונים ולתפיסות עולם שונות, תעמוד לעיתים בניגוד מוחלט לערכים הבסיסיים שעליהם מושתתת קהילת המיעוט. מעניין במיוחד אפוא לבחון את דרכו של בית המשפט העליון בפתרון המקרה.

תגובת המפקח על החינוך המקומי קבעה בפסקנות שאין בסדרת הקריאה כל פגיעה בחופש הדת של התלמידים, משום שבית הספר מעולם לא חנך לתפיסת עולם מסוימת, או לגישה דתית ספציפית. הספרות הרלוונטית מציגה בפני התלמידים מגוון של תפיסות עולם, ומאפשרת לתלמידים לבחור בין האופציות המתחרות. חשיפה לבד, לדעת המפקח, אינה יכול להיחשב אינדוקטרינציה.⁵² חלק משופטי הרוב בערכאה העליונה (בית המשפט הפדרלי לערעורים) הסכים לטיעון זה, כגון השופט לייבלי שכינה כראש ההרכב וכתב את פסק הדין העיקרי. לדבריו, החובה על תלמידים לקרוא את החומרים הרלוונטיים ולהשתתף בשיעורי הקריאה בעניינם אינה פוגעת בזכות התלמידים לחופש דת.⁵³

במאמר המתמקד בפרשת מוזרט מעירה הכותבת, נעמי מאיה סטולצנברג, שבהחלט ניתן להבין את הרקע לגישה זו.⁵⁴ המחשבה שחשיפה לבד תיחשב לעבירה דתית זרה להלך הרוח המודרני, ומעוררת התנגדות אינטואיטיבית. סטולצנברג מציינת שהעותרים נמנעו אף הם ממתן דגש על הבעייתיות הדתית של החשיפה לתוכני הספרות, והתמקדו בחובה הדתית (עם זכות חוקתית) המוטלת על הורים לפקח על חינוך ילדיהם, לצד ציון תכנים המטיפים לטענתם לספקנות באמיתות המקרא, לערכים כמו פמיניזם, פציפיזם והומניזם חילוני, ולכך שכל הדרכים שוות בהתקרבות אל האל (נוסף על תכנים ספציפיים של מגיה, עבודה זרה, ועוד). כמו השופט לייבלי, גם השופטים האחרים בהרכב – למעט שופט אחד,

52 עניין מוזרט, לעיל ה"ש 49, בעמ' 1063.

53 שם, בעמ' 1065.

54 Nomi Maya Stolzenberg, "He Drew a Circle that Shut Me Out": Assimilation, Indoctrination, and the Paradox of a Liberal Education, 106 HAR. L. REV. 581, 603 (1993) (להלן: Stolzenberg).

השופט בוגס – לא ראו בחשיפה בלבד איום דתי או אידיאולוגי על הילדים. השופט קל ציין שבתי הספר מחויבים לניטרליות ביחס לדת, ובמידה שנשמרה הניטרליות אין מקום לטענה של אינדוקטרינציה דתית.⁵⁵ דעה זו מתאימה לפסקי דין נוספים של בתי המשפט הפדרליים בארצות הברית, כגון פסק דין בעניין שֶמֶפּ (Schempp) שניתן על ידי בית המשפט העליון, שם נקבע שלימוד השוואתי ואובייקטיבי של מגוון דתות מהווה חלק חיוני (וכמובן חוקתי) של חינוך הילד, להבדיל מלימוד היפותטי של "דת חילונית".⁵⁶

ואולם, סטולצנברג מבקרת גישה זו בסוכרה כי הבעיה העיקרית שהציקה לעותרים הייתה הניטרליות עצמה: הגישה הדיכוטומית, המבחינה בין אינדוקטרינציה לבין חשיפה ניטרלית, אינה נותנת מענה לטענת העותרים, לפיה החינוך לניטרליות עצמו, והחשיבה הביקורתית המוטמעת בו, מהווה פגיעה באמונתם.⁵⁷ לטענת העותרים (גם אם לא הודגשה דיה), הלימוד האובייקטיבי של דתות שונות, וגישה אובייקטיבית כלפי ידע ותפיסות עולם באופן כללי, הם עצמם אינדוקטרינציה חילונית-הומנית הנוגדת את מצוות דתם.⁵⁸ עקרונות היסוד של הקבוצה הדתית גוזרים שיש לחנך את הילדים לתוך אמונה תמימה כאשר זוהי הדרך הבלעדית הלגיטימית, ולא להציג את אמונתם ואורחות חייהם כאופציה לגיטימית אחת מבין כמה אופציות שונות. הגישה הניטרלית פוגעת אפוא במהות אמונתם.

למרות ההתנגדות העקרונית להגדרת החשיפה עצמה כפוגעת בזכות הקהילה, הכיר בית המשפט בכך שישנם מקרים שבהם יש לראות את החשיפה כפגיעה, ולהעניק לקהילה הרלוונטית את זכות ההגנה ממנה. כפי שבית המשפט מציין, פסק הדין בפרשת מוורט עומד במתח עם פסק דין של בית המשפט העליון בארצות הברית בפרשה שעסקה בקבוצת האמיש – פרשת יודר. בפרשה זו פסק בית המשפט שאין לכפות חינוך ציבורי על ילדי קבוצת האמיש לאחר כיתה ח'. בית המשפט הכריע שזכות ההורים לחופש דת, המוגנת על פי התיקון הראשון לחוקת ארצות הברית, מכריע את אינטרס המדינה לחנך את ילדיה. מכאן עולה שלא ניתן לכפות על הורי קבוצת האמיש לשלוח את ילדיהם לבית הספר. שופטי בית המשפט בפרשת מוורט אולצו אפוא להבחין בין השאלה שעמדה בפניהם (הורים שדרשו פטור עבור ילדיהם משיעורים מסוימים בבית הספר) לבין הכרעת הדין בפרשת יודר.

השופט לייבלי הבהיר שאכן יש להבחין בין המקרים, תוך הבחנה בין קבוצה מתבדלת לגמרי, שאינה מעוניינת בשילוב בתוך החברה הכללית אלא מבקשת לחיות בתוך "מובלעת" עצמאית – ולכן דורשת לעצמה פטור גורף מנוכחות בבית הספר – לבין קבוצה המבקשת להשתלב בכל מובן אזרחי בתוך אוכלוסיית ארצות הברית הכללית, אך אינה מוכנה להשתתף בשיעורים מסוימים מתוך יום הלימודים בבית הספר הציבורי.⁵⁹ בניגוד לקבוצת האמיש שדרשה לפרוש ממוסד הלימודים, הפונדמנטליסטים רצו ליהנות מהחינוך הציבורי, המכין

55 עניין מוורט, לעיל ה"ש 49, בעמ' 1052 ו-1063.

56 Abington School District v. Schempp, 374 U.S. 203, 225 (1963).

57 Stolzenberg, לעיל ה"ש 54, בעמ' 612.

58 שם, בעמ' 614; ראו גם דברי השופט בוגס בעניין מוורט, לעיל ה"ש 49, בעמ' 1076.

59 עניין מוורט, שם, בעמ' 1067; ראו גם Rob Reich, *Opting Out of Education: Yoder, Mozart*

(2002) 445, 452-453 *EDUCATIONAL THEORY* and the *Autonomy of Children* (להלן):

(Reich, *Opting Out of Education*). במאמר נטען שאין מקור חוקתי להבחנה שנעשית בעניין

מוורט.

את ילדיהם לחיים משולבים בחברה האמריקנית, אך מנגד להתנזר מחלקים מסוימים של הקוריקולום. דברי השופט לייבלי מגלים אי-נחת מעמדה זו: העותרים רצו לאכול את עוגת החינוך הציבורי, ולהשאיר אותה שלמה – נקייה מהפגם של סדרת ספרים ומסרים בעייתית לדעתם. בלי לומר זאת בפה מלא, נדמה כי הוא מטיח בהם: אם אתם מוכנים ומעוניינים להשתלב בחברה האמריקנית הכללית, איזה היגיון ואיזו הצדקה יש להתנזרות מספרים כאלה ואחרים, המייצגים את אותו עולם מודרני? החשיפה לספרות פתוחה אינה עולה בקנה אחד עם עקרונות האמיש המתבדלים, אך ניגוד זה לא קיים, בוודאי שלא באותה עוצמה, ביחס לפונדמנטליסטים המשתלבים.⁶⁰

יש לציין שקימליקה, במאמר העוסק בתפיסה אזרחית בחברה ליברלית,⁶¹ מגיע לאותה הבחנה בדיוק, תוך שימוש באותן קבוצות אוכלוסייה (אך בלי להזכיר את פסיקת בית המשפט האמריקני). קימליקה שואל האם על מדינה ליברלית לכפות לימודי אזרחות, ואף מסגרות לימודיות משותפות, על קבוצות מיעוט החיות בקרבה.⁶² במענה לכך הוא מבחין בין שני סוגי אוכלוסייה המבקשים פטור מהחינוך הממלכתי הכללי. הקבוצה האחת, שאותה הוא מדגים באמצעות קבוצת האמיש, בוחרת להתבדל מקבוצת הרוב, כולל התבדלות תרבותית, פוליטית ואזרחית. לאור גישתן המתבדלת – לצד מאפיינים נוספים שאליהם אחזור בהמשך – קימליקה סבור שניתן לפטור קבוצות מעין אלו מחינוך אזרחי כללי. מנגד, קבוצות דתיות אחרות אינן מתבדלות מהחיים האזרחיים והפוליטיים של המדינה, אך מבקשות פטור מהשתתפות בחינוך הכללי מטעמי דת ומצפון. לעניין קבוצות אלו, שאותן הוא מדגים באמצעות הנוצרים הפונדמנטליסטים (לצד מוסלמים בריטים), כותב קימליקה שניתן לטעון שאין לאפשר להן פטור מלימודי אזרחות.

מדובר לדעתי בהבחנה חשובה ומהותית. כאשר קבוצת מיעוט מבקשת להתבדל התבדלות "חמורה" מקבוצת הרוב, תוך הימנעות מהנאה מהטובים החברתיים השונים שקבוצת הרוב מציעה, יש מקום רחב יותר להצדיק מתן פטור לבני הקבוצה מחובות אזרחיות שונות, ובתוכן מנורמות המקובלות במערכת החינוך של קבוצת הרוב. בהקשר זה, ראוי לציין את הבדלי הגישה בין השופטת פרוקצ'יה לבין השופט חשין בפסק הדין שעסק בפטור תלמידי הישיבות מחובת גיוס צבאי.⁶³ השופטת פרוקצ'יה העירה כי הקהילה החרדית בישראל מתאפיינת "באורחות חיים בעלי אופי ייחודי שאינם מתיישבים מטיבם עם נשיאה בנטל השירות הצבאי בצה"ל".⁶⁴ לדעתה, תפיסת העולם החרדי מחייבת בחורי ישיבה בהתבדלות

60 קו טענה זה עולה מדברי השופט לייבלי, שלפיהם אפשר להבין בפסק הדין יודר כי החשיפה עצמה לחומרים הנוגדים אמונה דתית מהווה פגיעה בזכות החוקתית לחופש דת. לייבלי ממשיך לציין שבעניין יודר (לעיל ה"ש 50), מדובר בנסיבות ייחודיות הקשורות ספציפית לקהילת האמיש, ולכן לא ניתן לחלץ ממנה יסוד כללי שחשיפה לספרות מהווה פגיעה בחופש דת. בית המשפט גם הדגיש את ייחודיות האמיש כקבוצה בעלת מסורת רציפה של 300 שנה, שמחדרת את הניגוד הדתי ביחס לחשיפה לתוכני חוץ.

61 Will Kymlicka, *A Liberal-Egalitarian Perspective, in CIVIL SOCIETY AND GOVERNMENT* 61 (Nancy L. Rosenblum & Robert C. Post eds., 2002) 79.

62 שם, בעמ' 100-101.

63 ראו בג"ץ 6427/02, לעיל ה"ש 17.

64 שם, בפס' 6 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה.

מחיי המדינה, כולל שירות צבאי, ועל המדינה להתחשב בכך כאשר היא שוקלת מתן פטור לתלמידי הישיבות משירות צבאי.⁶⁵ מולה, טען השופט חשין כי תלמידי הישיבה אינם מתבדלים התבדלות הרמטית, אלא "מעורבים הם גם-מעורבים בחיי המדינה".⁶⁶ חשין מעלה תמיהה נקודתית ביחס לפטור משירות הצבאי: "כיצד זה שבהיותם פטורי-שירות כפי שהם פטורים, זכאים הם להוסיף ולשלוח לכנסת ולממשלה נציגים שיחליטו על שאלות של מוות וחיים ועל שאר נושאים האוצלים במישרין על חייהם של המשרתים ומי ששירתו בצבא ובמילואים".⁶⁷ ואולם, ניתן לנסח את תמיהתו בניסוח רחב יותר: התביעה למעמד מיוחד ביחס לנורמות החלות על כלל האוכלוסייה עשויה להיות מוצדקת עבור קבוצת מיעוט מתבדלת ומסתגרת; כאשר מדובר בקבוצה שמתפתת באורח אקטיבי בפוליטיקה של חברת הרוב, שמעורבת בחיים הציבוריים ושנהנית מהטובים של החברה הכללית, קשה, לטענת חשין, להצדיק את המעמד.

להבחנה האמורה, בית המשפט בפרשת מזורט הוסיף כי לצורך מימוש האידיאל של העותרים עמדו להם שתי אופציות זמינות: חינוך פרטי, או חינוך ביתי.⁶⁸ אולם, מלשון פסק הדין ניכר כי ההבדל בין האופי המתבדל השונה בין שתי הקבוצות הוא העיקר, ואילו ההבדל השני נאמר בתור תוספת: בית המשפט הרגיש שבניגוד למקרה של יודר, שבו "נדרשו הורים לשלוח את ילדיהם לבית ספר שהכין אותם לחיים בעולם שבחוץ, או לספוג עונשים רשמיים", במקרה הנידון "איום מקביל אינו קיים". לכך הוסיף שאם בכל אופן ברצונם של הורים לחסן את ילדיהם מחשיפה לרעיונות שאינם מתאימים לתפיסות עולמם, הם יכולים לנצל אופציות אחרות כגון חינוך פרטי או חינוך ביתי. הנקודה המרכזית היא אותה הבחנה שעושה קימליקה בין קבוצה מתבדלת על דרך קבוצת האמיש, שם עצם החשיפה עשויה להוות פגיעה בחופש הדת של קבוצה דתית, לבין קבוצה שרמת ההתבדלות שלה פחותה, באופן שחשיפה בלבד אינה יכולה להוות פגיעה בחופש דת. מכאן אשוב לדיון על המקרה שלפנינו: החינוך החרדי.

ג. מלחמות האוטונומיה

כמובא לעיל, יש הסוברים שעל המדינה להתערב בחינוך החרדי למען הזכות לאוטונומיה האישית של הילד החרדי, ובכך לאפשר לו "לכתוב את סיפור חייו". ברוח זו כתבה תמי הראל בן שחר בהקשר הישראלי, תוך דגש על מתן אפשרות לתלמיד החרדי לעזוב את הקהילה החרדית:

אין זהות בין האינטרסים של הילדים המתחנכים לבין אלה של הוריהם. המדינה מכירה באחריות של ההורים לילדיהם, שאליה מתלווה זכותם לשלוט בחינוכם של הילדים ולכוונן, אך היא אינה משוחררת מן החובה להגן על שלומם והתפתחותם

65 שם.

66 שם, בפס' 79 לפסק דינו של המשנה לנשיא (בדימוס) חשין.

67 שם.

68 עניין מזורט, לעיל ה"ש 49, בעמ' 1067; Reich, *Opting Out of Education*, לעיל ה"ש 59, ציין שבית המשפט מבחין בין איום על דרך חיים של הקבוצה כולה, לבין סכנה דתית ליחידים בלבד. נדמה לי שלא זאת התכוון בית המשפט להרגיש הבחנה זו.

התקינה של ילדים. חובה זו יכולה להצמיח הצדקה להתערבות בחינוך של קבוצות מיעוט לא-ליברליות, לכל-הפחות כאשר החינוך אינו מאפשר להם לבחור לעזוב את הקהילה, ולפיכך יש לתופסו כשקול לכפיית דרך החיים של הקהילה על הפרט.⁶⁹

בן שחר אף מבארת באילו דרכים חינוך יכול להערים קשיים על יציאה מן הקהילה: אי-חשיפת הילדים לקיומן של אפשרויות מחוץ לקהילה; אי-מתן כלים בסיסיים להישרדות בחברה החיצונית; והרתעת הילדים מפני עזיבת הקהילה, תוך הצגת העזיבה ככרוכה בסנקציות שאינן קיימות במציאות.⁷⁰ מכלל לאו, אנו נשמע הן. לדעת בן שחר על המדינה לדאוג לחשוף את תלמידי החינוך החרדי לתרבויות אחרות (ובפרט לתרבות הרוב) ולמגוון דרכי חיים לגיטימיות; עליה ללמד אותם מקצועות בסיסיים הדרושים לתעסוקה; ועליה להבהיר שלא יאונה להם כל רע אם יחליטו לעזוב את הקהילה החרדית. בן שחר מודעת לפגיעה הכרוכה בחשיפה זו מבחינתם של ההורים, אך היא סבורה כי "פגיעה זו בעבור הליברל הינה הכרח בל יגונה, שכן ליברל אינו יכול להסכים לצמצום אחריותה של המדינה רק להגנה על ילדים מפני התעללות פיזית".⁷¹ אם ניישם את דברי בן שחר על פרשת מזורט הנ"ל, נראה שתסבור שאין להעניק פטור מלימוד סדרת הספרים הרלוונטית, ללא קשר להשתייכותו הדתית. נהפוך הוא: דווקא לימוד הספרות הזאת עשוי לתרום לשחרור הילדים השייכים לנצרות הפונדמנטליסטית משליטת הוריהם וקבוצתם על חינוכם, ולהנחיל להם מידת אוטונומיה שאינה נחלת הכלל בתוך קבוצת המיעוט. לדעתה, מידה מוגבלת כזו של אוטונומיה הכרחית ורצויה גם לגבי קהילות מיעוט לא-ליברליות.

משטרים ליברליים, המבקשים להנחיל אוטונומיה ליחידים – במידה משתנה, לפי הגרסה הליברלית הספציפית – בצדק יחתרו לריבוי הבחירה והאופציות הזמינות עבור אדם נתון. כך, למשל, בדיון על הקשר שבין אוטונומיה לבין פלורליזם, מדגיש רז שהגדרת האדם כאוטונומי מניחה אפשרות לקבל החלטות גורליות ומרחיקות לכת. לדבריו, חשיבות האוטונומיה נובעת מכך שהאדם מסוגל לבחור בחירות משמעותיות מבין מגוון אופציות מתחרות. החיים של האדם האוטונומי עוצבו לאור בחירותיו הוא, כאשר הוא היה יכול לבחור מבין בחירות שונות למסלול חייו.⁷² על פי גישתו של רז, קובע רוב ריך שפסקי הדין הנ"ל, הן בעניין יודר והן בעניין מזורט, חוטאים למוסר בכך שאינם מביאים בחשבון את קולו וזכותו של הילד, ומתמקדים במקום זאת בדיון שבין ההורים לבין המדינה.⁷³ קולו של הילד, לפי ריך, צריך להישמע בקדמת הבמה המשפטית, ובמדינה ליברלית קול הילד מדבר בהגדרה בעד האוטונומיה האישית.⁷⁴

69 תמי הראל בן שחר "אוטונומיה חינוכית, תוכנית-הליכה ומימון ציבורי של החינוך – על חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008" משפט וממשל יב 281, 289 (2009).

70 שם.

71 שם, בעמ' 289-290.

72 Joseph Raz, *Liberalism, Skepticism, and Democracy*, 74 IOWA L. REV. 761, 781 (1988).

73 ראו Reich, *Opting Out of Education*, לעיל ה"ש 59, בעמ' 457-454.

74 שם, בעמ' 457-459.

ברצוני להצביע על חולשת טיעונים אלו, בפרט ביחס לחברה החרדית. ישנם הוגים, בעיקר מהצד ה"קהילתני" של המפה הפוליטית, שתקפו את ההנחה עצמה שלפיה חיים ללא אוטונומיה אישית מלאה הינם בהגדרה חיים פחות טובים ומלאים.⁷⁵ אך לעניין מאמר זה אניח את הנחת הגישה הליברלית שלפיה האוטונומיה היא אכן מקור של טוב וברכה לאדם, ואטען שגם בתוך המדינה הליברלית יש להגביל את מנעד ההסדרים המעשיים שניתן לגזור מתוכה. טענתי, שתתמקד בשדה החינוך שבו אנו עוסקים, תתבסס על שני צדדים של מטבע האוטונומיה: הצד של הפרט, והצד של הקהילה. מצידו של הילד החרדי, אני סבור כי הטענה שלפיה החינוך החרדי מונע מהתלמיד החרדי את הזכות לאוטונומיה, הן אם נגדיר את הטענה בתור טענה משפטית-חוקתית והן אם נגדיר אותה ערכית-מוסרית, לוקה בגוזמה ובפשטנות. ומצידה של הקהילה, אטען כי יש להעניק לקהילה החרדית מידה רחבה של אוטונומיה לנהל את ענייניה היא, בפרט בשדה החינוך, וכי עצמאות הקהילה בזירת החינוך חיונית עבור שימור ערכיה המכוננים.

1. האוטונומיה של הפרט החרדי

האם הפרט החרדי נעדר אוטונומיה? התשובה לשאלה זו תיגזר מתוך הגדרת תכונת האוטונומיה וגבולותיה המהותיים. גבולות האוטונומיה של הפרט משורטטות, כעניין של הכרח, על ידי החברה האנושית הספציפית שבתוכה הוא חי. ההכרה ב"בחירה אישית" בתור אחד הטובין המרכזיים של המין האנושי אינה יכולה לשלול את העובדה שהבחירה מתקיימת בתוך שדה סופי ואפילו מצומצם של אפשרויות. להיפך, נדמה שהסביבה שבתוכה אדם צומח, המצמצמת בהתאם את מנעד הבחירות הנתונות לו, מעניקה לבחירות עצמן תוכן ומשמעות, ומבטיחה שאדם לא יאבד את זהותו ואת עשייתו מרוב בחירות. העובדה שבחירות מסוימות אינן פתוחות בפני אדם נתון אינה מעידה בהכרח על צמצום מידת האוטונומיה שלו; לעיתים היא דווקא מעניקה לאדם את היציבות ואת נקודת המוצא המוצקה המהוות תנאי לקיומה. עובדה זו אף מאוששת על ידי מחקרים פסיכולוגיים.⁷⁶ יפים לעניין זה דבריו של הארי פרנקפורט, המדגישים את הבעייתיות של בחירה חופשית בתוך חלל ריק ואין-סופי: "Unless a person makes choices within restrictions from which he cannot escape by merely choosing to do so, the notion of self-direction, of autonomy, cannot find a grip"⁷⁷ ברוח זו כתבה דורה דה רויטר, כאשר היא מדגימה את הנושא בהיעדר היכולת והאופציה לבחור במפלגה ימנית (כפי שהיא מעידה על עצמה). לדעתה, היעדר זה אינו נחשב פגם באוטונומיה האישית, ככל שהדבר נובע מזהות פנימית שבהכרח מורכבת מערכי יסוד.⁷⁸ הבחירה האישית תתקיים בתוך השדה הרחב של השמאל הפוליטי, שיש בו מרחב גדול לעשייה

75 ראו למשל MARGARET MOORE, FOUNDATIONS OF LIBERALISM (1993). ראו בפרט פרקים 5-6 שם.

76 ראו למשל Sheena S. Iyengar & Mark R. Lepper, *When Choice is Demotivating: Can One Desire too much of a Good Thing?*, 79 J. PERS. SOC. PSYCHOL. 995 (2000).

77 HARRY G. FRANKFURT, NECESSITY, VOLITION AND LOVE 110 (1999).

78 Doret De Ruyter, *Is Autonomy Imposing Education Too Demanding*, 23 STUD. PHIL. & EDUC. 211, 212-213 (2004).

מגוונת וסיפוק עצמי. כפי שדה רויטר ממשיכה להזכיר, ההכרה בגבולות האוטונומיה האישיה משליכה ישירות על השדה החינוכי: לדבריה, חינוך ילדים בתוך תפיסה ערכית-דיכוטומית, באופן שהבחירה הלגיטימית הבלעדית היא למען מפלגת שמאל (לצורך העניין), אף היא לגיטימית, ואינה פוגמת באוטונומיה של הילד. סביר להניח שלא כל הוגה ליברלי יסכים לדברים,⁷⁹ אך נראה לי שהעקרון (שהנחלת אוטונומיה אינה מחייבת פתיחת כל אופציה אפשרית) ברור, גם אם יישומו עשוי להיות מורכב ונתון לחילוקי דעות.

הנחת היסוד האמורה מתיישבת עם המציאות האנושית האינטואיטיבית והמוכרת, לפיה הורים ומוסדות לימוד מעצבים את מסגרת האוטונומיה עבור ילדיהם ותלמידיהם. לדוגמה: האם מעקרון האוטונומיה יש לגזור חובה מוסרית על הורים יהודים להכיר לילדיהם את כל הדתות, ללא מתן עדיפות לדת היהודית (או לכל דת אחרת), כדי שתעמוד להם "בחירה חופשית" בין כולן? ברומה, האם על קהילה מאמינה ללמד את ילדיה את עקרונות האתאיזם, הפגאניות והאגנוסטיזם, כדי להבטיח להם את מידת האוטונומיה המרבית? ומהצד השני, האם מוטלת חובה על אדם חילוני-אתאיסט ללמד את ילדיו את תורות הדת והאמונה, כדי שהלה יוכל לבחור בחירה מושכלת בין החילוניות לבין חיי דת? נדמה שנתקשה למצוא הוגה שיערער על תשובה שלילית לשאלות אלו, ויקבע כי חינוך כאמור שולל מן הילד את מתנת האוטונומיה.

אכן, זכותם של הורים, וזכותה של קהילה נתונה, שאליה בחרו ההורים להשתייך, לחנך את ילדיה לאור תפיסת העולם שבה היא מאמינה, לדעות מסוימות על אודות הטוב האנושי, ולאורחות חיים שבהם היא דוגלת. במישור המשפטי הכיר בית המשפט העליון בזכות לחינוך התואם מעגלי השתייכות תרבותיים, וציין כי

מטרות החינוך נוגעות לעולם התוכן ממנו הגיע התלמיד ולתרבותו, הן נוגעות למורשתו ולאורח חייו, ועל מוסדות החינוך לאזן בין הצורך להקנות כלים ומיומנויות, איתם יוכל תלמיד לצאת אל העולם ולממש את יכולותיו, לבין הצורך התרבותי, הערכי והלאומי לגבש את אופיו של התלמיד ולחנכו לאור זהותו הלאומית ומורשת אבותיו.⁸⁰

כלומר, אנו אומנם מצפים מאנשים בוגרים לספר לעצמם את סיפור חייהם (כניסוחו של רז), אך מקובל עלינו שסיפור זה יתרחש בתוך מסגרת חברתית מסוימת, שלה נתוני פתיחה המשתנים מאוד מחברה לחברה. אצל הרוב המכריע של בני האדם, זירת אירועי הסיפור תהיה אותה מסגרת שלתוכה הם גדלו – בחירה שאינה הופכת אותם לפחות אוטונומיים. אחדים – יוצאים מן הכלל כגון מי שמהגר למדינה אחרת, שממיר את דתו, חוזר בתשובה או יוצא בשאלה – יגלשו מחוץ למסגרת. המצב האנושי גוזר שאלו הם גבולות האוטונומיה האנושית בכל מקום נתון.

ברוח זו כתב הרב חיים ולדר, סופר ומחנך נודע בציבור החרדי, כשהוא מתגונן מפני טענות שכיחות המוטחות נגד החינוך החרדי:

79 דה רויטר (שם, בעמ' 213) מודעת לכך למשל.

80 בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך, פ"ד סג (2) 398, פס' 13 לפסק דינו של השופט לוי (2009).

כשאני מרצה בפני חילוניים המתלוננים על כך שבחינוך החרדי "סוגרים את הילדים", אני משיב להם: "וכלום אתם אינכם סוגרים? האם אתם מאפשרים לרבנים לבוא לבתי הספר שלכם? האם אתם מאשרים לילדים שלכם להיחשף לאורח חיים של שמירת מצוות?"

"זה נכון שאנחנו חרדים", אני אומר להם, "חרדים מהתרבות החילונית. אבל גם אתם חרדים. אתם חרדים מהחרדים. וכפי שאתם רשאים לסגור את ילדיכם מפני דרך חיים של תורה ומצוות, גם לנו הזכות לחסום בפני ילדינו את אפשרות פריקת העול".

ההולכים שבי אחר ה"פתיחות" בחברה החילונית נופלים קרבן לתרמית מחוכמת. החברה החילונית אינה פתוחה יותר מזו החרדית. אלא שכל חברה מובילה לכיוון שלה. כולם מצנזרים, כולם פוסלים דעות שאינם נראות בעיניהם, וכולם "סותמים פיות" זה לזה, ומציגים את עצמם חכמים ואת האחרים טועים.⁸¹

ולדר אומנם מגזים. מנעד הבחירות שהחברה הכללית מכירה בתור לגיטימי אכן רחב יותר מהמקביל בחברה החרדית. אך עובדה זו נגזרת היישר מתוך הנחות היסוד השונות העומדות בבסיס החברות. החברה החרדית מבוססת על הנחת יסוד דתית הקובעת נאמנות חסרת פשרות להלכה המסורתית הנהוגה בעם ישראל לדורותיו.⁸² הנחת יסוד זו מצמצמת, מטבע הדברים, את מבחר האופציות למימוש עצמי המוצעות למתבגר החרדי, ביחס למתבגר הגדל בחברה הכללית. ברמה המוסדית, החברה הכללית תכיר אפוא לילדיה המתבגרים את הבחירה – לדוגמה – בין זהויות מיניות שונות, בתור אופציות לגיטימיות לזוגיות ולמימוש העצמי. החברה החרדית תופסת את עצמה מנועה מלעשות כן. האוטונומיה של האדם החרדי (הממוצע) מתקיימת אפוא בתוך גבולות הלגיטימציה שמציבה החברה החרדית – אך אין זה אומר שהוא נעדר אוטונומיה לחלוטין, או שאין לו יכולת לקבל החלטות לגבי חייו תוך שימוש מושכל לגבי חלופות הפתוחות בפניו.

איך דברים אלו משליכים על קיום "זכות יציאה" בחברה החרדית? בחברה החרדית יש מידה מסוימת של לגיטימציה במעבר מתת-חברה אחת לתת-חברה אחרת, כגון מהקהילה הליטאית לקהילה החסידית, מחסידות אחת לחסידות אחרת, או אפילו מהגדרה חרדית רגילה להגדרה של "חרדי-מודרני" – מעבר שבא לידי ביטוי בהקפדה על נורמות מסוימות, בפתיחות תרבותית ובהשתלבות ערה יותר בחברה הכללית.⁸³ מי שעבר לתת-חברה אחרת, אך ממשיך להשתייך למגזר החרדי בכלליותו, אינו עשוי לסבול מסנקציות חברתיות כבדות-

81 חיים ולדר "ספרות לעולם אינה חופשית" צריך עיון (ה' תמוז, התשע"ז) <https://goo.gl/Shhxnbn>. מעניין לציין בהקשר הזה את הביקורת שהטיח הרב אלעזר מנחם שך, ממנהיגי הבולטים ביותר של החברה החרדית בישראל, על הדמוקרטיה: "בעולם של היום מדברים הרבה על דמוקרטיה. עיקר סיסמתם שלא לכפות את הדת על האנשים, אך האמת היא שהתורה אינה כופה על אנשים חובות, אלא אדרבה היא נותנת להם את החופש האמתי, שהרי אדם חייב לחיות בתוך מגבלות, לצורך אושרו וטובתו. ודווקא הדמוקרטיה, ההורסת את המגבלות, היא המחריבה את האנושות" (אלעזר מנחם שך מכתבים ומאמרים חלק ה, קבו (התשנ"ה)).

82 ראו זיכרמן, לעיל ה"ש 6, בעמ' 280-282. לדבריו, "החרדי המקפיד על מצווה קלה כחמורה, נדרש לעסוק באורח החיים ההלכתי בקיצוניות ובאובססיות" (שם, בעמ' 281).

83 לתיאורן של קבוצות אלו, וההבדלים ביניהן, ראו זיכרמן, שם, בפרקים 2-5.

משקל; הוא ימשיך בדרך כלל לקבל "עלייה לתורה" בבית הכנסת השכונתי. מנגד, מובן שהדבר אינו נכון ביחס למי שמחליט לעזוב לגמרי את הציבור החרדי, תוך "פריקת עול תורה ומצווה מעליו".⁸⁴ צעד זה נחשב לא לגיטימי בעליל.

בהתאם להגדרתו של פאול טיליך, החברה החרדית רואה את קיום מצוות הדת כ"תפקיד האולטימטיבי של האדם".⁸⁵ מנת חלקו של אדם שגדל בתוך חברה מקיימת מצוות ובחר לעזוב אותה היא, מטבע הדברים, דחייה ונידוי חברתי. למרות זאת, בהחלט קיימת בעולם החרדי תופעה של "יציאה בשאלה" – בחירה של בני החברה החרדית לצאת ממנה ולשלם את המחיר החברתי הכבד.⁸⁶ הניסיון מורה שמדובר בצעד שאינו קל, ושכרוך בהשלכות רבות במגוון תחומי החיים; אך אותו ניסיון מורה שהוא צעד אפשרי.

אין כוונתי במאמר זה לעסוק בהגדרות השונות של זכות היציאה, ולבחון את הפרקטיקה הנהוגה בחברה החרדית לאורן, אלא להראות שמערכת החינוך אינה כלי ראוי להתערבות המדינה בסוגיית האוטונומיה של הילד החרדי, לרבות הבטחת זכות היציאה (באשר לסוגיות נוספות, ובפרט בעידוד היחס הסובלני כלפי האחר – אדון בהמשך). הדברים דלעיל באו כדי להמחיש את הקושי בהגדרת "מידת אוטונומיה ראויה" או "זכות יציאה" באופן שיצדיק התערבות בחינוך של קהילות מיעוט. מכאן אעבור להתמקד בחינוך הקהילתי עצמו: באוטונומיה של הקהילה לנהל לעצמה את מערכת החינוך.

2. אוטונומיה של הקהילה

בכתיבתו הענפה בנושא הרב-תרבותיות, מדגיש קימליקה כי לא ניתן לדבר על אוטונומיה אינדיבידואלית בלי להביא בחשבון את הסביבה התרבותית והחברתית של קבוצות מיעוט. חלק מאותה אוטונומיה אישית שהחברה הליברלית מבקשת להקנות לחבריה הוא האוטונומיה להשתייך לקבוצת מיעוט ולחיות לפי אורחות חייה הייחודיים.⁸⁷ מכאן נגזר כי הכבוד לאוטונומיה של חברי תרבויות המיעוט מחייב את כיבוד המבנה התרבותי הייחודי שלהן – כיבוד שאולי ידרוש זכויות מיוחדות בתחומי השפה, החינוך, ואפילו הפוליטיקה. לדבריו, הניסיון לתת מענה "עיוור צבעים" לשאלות של זכויות קהילות תרבותיות, מענה אחיד המתייחס לאנשים מכל גזע ומכל תרבות, נועד לכישלון חרוץ לנוכח המגוון התרבותי בחברה הליברלית העכשווית.

קימליקה מבהיר שתיאוריה ליברלית – גם תיאוריה ליברלית מקיפה – כפי שהוא מאמץ⁸⁸ – מוכנה להקנות זכויות מיוחדות לקבוצות מיעוט מול הציבור הכללי. הליברליזם

84 המקרה של מעבר של אדם מהחברה החרדית לחברה הדתית-לאומית הוא מקרה ביניים.

85 ראו זיכרמן, לעיל ה"ש 6, בעמ' 279-285.

86 ראו זיכרמן, שם, בעמ' 121-127. כן ראו בפרק הראשון של סדרת "החרדים: התפרקות" של אבישי בן חיים (2016), הזמינה לצפייה באתר ערוץ 10 <https://www.10.tv/mmnews/134372>. יש לציין שאין סטטיסטיקות ברורות לעניין כמות היוצאים בשאלה ומאפייניהם, ונדרשת עבודת מחקר מקיפה שתעסוק באיסוף נתונים ובמיפוי התופעה בקרב מגוון הקהילות והאוכלוסיות השונות של החברה החרדית.

87 ראו Kymlicka, *Liberal Individualism*, לעיל ה"ש 30, בעמ' 903-904.

88 ראו (2000) 127-134 *Cultural Pluralism and Dilemmas of Justice*, Monique Deveaux.

אף מחייב זכויות אלו, לשיטתו, כדי לחזק את יכולת חבריהן לעמוד בפני לחצי התבוללות בתוך החברה הכללית.⁸⁹ מנגד, קימליקה אינו מוכן להעניק זכויות מיוחדות לתרבות מיעוט כאשר מדובר בפעילות לא-ליברלית המופנית על ידי קבוצת המיעוט אל חברי הקבוצה עצמה. הזכויות הראשונות, מול החברה הכללית, באות להגן על האוטונומיה של חברי הקבוצה; האחרונות, כאשר מדובר בקבוצת מיעוט שאינה ליברלית באופייה, דווקא מגבילות אותה. ביחס לקבוצות מיעוט המבקשות לצמצם את חופש הדת של חבריהן, או לשלול מבנות את הזכות לחינוך, הוא מסיק:

Restricting religious freedom or denying education [...] is inconsistent with these liberal principles and indeed violates one of the reasons liberals have for wanting to protect cultural membership—namely, that membership in a culture is what enables informed choice about how to lead one's life. Hence a liberal conception of minority rights will condemn certain traditional practices of minority cultures just as it has historically condemned the traditional practices of majority cultures and will support their reform. A liberal conception of minority rights, therefore, will endorse special rights for a minority culture against the larger community but not against its own members.⁹⁰

מתוך גישה זו שלל קימליקה את התמיכה הממשלתית בבתי ספר מוסלמיים בתוך מדינות ליברליות. לדעתו, החינוך המוסלמי הוא דוגמה למסד של קבוצת מיעוט שאינו ליברלי שמבקש כוח חוקי להגביל את החירות של חברי הקבוצה, על מנת לשמר את אורחות חייהם המסורתיים-דתיים.⁹¹

אולם, ניתוח זה מתעלם לכאורה מההבחנה שנערכה על ידי בית המשפט הפדרלי בארצות הברית בין פרשת מוזרט לבין פרשת יודר, שמתוכה עלה כי לעיתים כפיית "חינוך ניטרלי" שיש בו חשיפה למגוון תפיסות עולם ולאורחות חיים שונים מהווה פגיעה חוקתית בזכויות קבוצת המיעוט. בית המשפט אומנם צמצם את ההכרה בפגיעה כאמור, וביקש לדבוק בעמדה שאין החשיפה לברדה פגיעה בחופש דת – גישה שביקרה סטולצנברג במאמרה המובא לעיל – אך אולץ על פי פסק דין יודר להכיר בכך שלעיתים פגיעה זו אכן מתקיימת, באופן שהחשיפה ללימודים כלליים חותרת תחת אושיות הקיום של החברה המתבדלת, ומהווה עבורה "איום אמיתי וממשי". גם קימליקה, כפי שכבר הובא לעיל, הכיר בכך שביחס לחברה מתבדלת ומסגרת (דוגמת חברת האמיש בארצות הברית) יש מקום להעניק פטור מהשתתפות בחינוך הממלכתי הכללי, מחשש שהשתתפות זו תמוטט את ערכי היסוד שעליהם הקהילה מושתתת. כלומר, הרצון להעניק אוטונומיה לחברי קבוצת מיעוט במישור האישי – לוודא שאותם

89 גישה זו הוזכרה בכמה מקומות על ידי בית המשפט העליון בישראל. ראו למשל בעניין יקותיאלי, שם הדגישה השופטת פרוקצ'יה כי על החברה הדמוקרטית להגן על ייחודיותן של קבוצות מיעוט בעלות תרבות ואורחות חיים משלהן. בג"ץ 4124/00 יקותיאלי נ' השר לענייני דתות, פ"ד סד (1) 142, פס' 2 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה (2010).

90 Will Kymlicka, *The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas*, 20 POLITICAL THEORY 140, 142 (1992).

91 Will Kymlicka, *Two Models of Pluralism and Tolerance*, 14 ANALYSE & KRITIK 33, 39 (1992).

פרטים יזכו למגוון בחירות "לסיפור חיי עצמם" – עומד לעיתים בסתירה מול האוטונומיה לבחור באורחות חיים של קבוצת המיעוט עצמה. על דרך זו מבקר קוקתאס את עקרונות היסוד של התיאוריה הליברלית של קימליקה. לדעתו, קימליקה אינו מעניק די הכרה לזכויותיהן של קבוצות מיעוט, ומכופף אותן להנחות יסוד ליברליות שהן לא שותפות להן:

The argument against Kymlicka is that his account of the place of cultural minorities seeks to entrench cultural rights on a basis which itself undermines many forms of cultural community, specifically those that fail in their practices to conform to liberal norms of tolerance and to honor the liberal ideal of autonomy. Cultural minorities are given protection—provided they mend their ways [...]. Thus from the perspective of a defender of the interests of cultural minorities, Kymlicka's view has to be found wanting.⁹²

ליבת הליברליזם, לדברי קוקתאס, היא העקרון שעל המדינה לכבד את דרכי החיים השונות של בני אדם שונים, ולהימנע מלכפות אורחות חיים אחרים והומוגניים. אין חובה על מדינה ליברלית לשלב את קבוצות המיעוט בתוך כור ההיתוך המודרני-ליברלי; להיפך, על המדינה הליברלית להימנע מכך, תוך הכרה שאין חובה אוניברסלית לאמץ את יסודות החשיבה הביקורתית ולקדש את החיים האוטונומיים כאשר אלו סותרים את עקרונות היסוד של קהילות מיעוט.

אם ניישם את הדברים ביחס לחברה החרדית, נדמה כי חברה זו מהווה מקרה קלאסי של חברת מיעוט הבנויה על יסוד ההתבדלות. לעניין זה היא דומה מאוד לקבוצת האמיש. החרדים אומנם מובחנים מקבוצת האמיש בכך שהם מקבלים את המודרנה בכל הנוגע לקדמה טכנולוגית: הם משתמשים בחשמל, במחשבים, ובשאר המצאות של העולם המודרני, וחיים בסגנון חיים די מקביל לחברות המודרניות שבתוכן הם חיים. אך מנגד, החברה החרדית דומה לקבוצת האמיש בכך שהאידיאל המנחה שלה הוא עקרון ההתבדלות. התבדלות זו נובעת היישר משורשי החברה החרדית במזרח אירופה, שם חוותה הקהילה האורתודוקסית איום מוחשי מצד החילון ההולך וגובר בקרב מרביתה של יהדות אירופה. תגובת הרוב היהודי לנאורות האירופית ולאמנציפציה שהוצעה לו הייתה נהירה אחר החירות החדשה בכל מובניה, כולל הדתי. מול משכר המסורת של הרוב, תגובת החברה האורתודוקסית הייתה להתבצר: להתבדל, עד הגבול האפשרי, ממה שמחוץ לקהילה היהודית-אורתודוקסית, והחיפוש אחר חוף מבטחים בתוך הים הסוער של העת החדשה.⁹³ קל וחומר ביחס לקהילה החרדית בישראל, שעמדה מול האיום הממשי – מבחינתה, כמובן – של הציונות החילונית ושל דמות ה"יהודי החדש" שקידמה המנהיגות הציונית והישראלית בשנות ייסוד המדינה. כמו האמיש, ניתן אפוא לכנות את החרדיות "תרבות מובלעת".⁹⁴ שתי החברות מבקשות ליצור "מובלעת" חברתית-תרבותית המנותקת מחברת הרוב. עבור שתי החברות, האיום

92 Kukathas, לעיל ה"ש 36, עמ' 123.

93 לעניין התהוותה והתפתחותה של היהדות החרדית באירופה, ראו בספריו של יעקב כ"ץ: **היציאה מן הגטו** (1986); **ההלכה במיצר** (1992); **הקרע שלא נתאחה** (1994).

94 ראו עמנואל סיון "תרבות המובלעת" אלפיים 4, 45 (1991).

הגדול ביותר הוא איום ההתבוללות עם חברת הרוב – כור ההיתוך האמריקני עבור חברת האמיש, והחברה הישראלית הכללית עבור החרדים. כדי להימנע מחשש התבוללות, וכן על מנת להגן מפני תכנים ותפיסות עולם עוינים, שתיהן מקיימות מערכות חינוך נבדלות, השמות גש מרכזי על הדת. לשתייהן יחס מורכב ומסתייג מהלאומיות, האמיש מהפטריוטיזם האמריקני והחרדים מלאומיות ישראלית-חילונית. יחס זה בא לידי ביטוי בהיעדר סממנים לאומיים במרחב הציבורי של הקבוצות: הן אצל האמיש והן בקרב החרדים לא נמצא את הרגל הלאומי (בהתאמה), ולא יושר ההמנון הלאומי (בהתאמה) בטקסים הנערכים בקרב הקבוצות. אצל החרדים, התנהגויות אלו הן חלק ממגמת ההתבדלות מחברת הרוב הלאומית.⁹⁵ שופטי בית המשפט בפרשת יודר הדגישו שהחשיפה לתכנים של בתי הספר הכלליים מעמידה את קבוצת האמיש בסכנה: לדבריהם, כפיית חינוך חובה עד לגיל 16 עבור קבוצת האמיש טומנת בחובה איום ממשי על ילדי הקהילה, ומעמידה אותם בפני בחירות קשות.⁹⁶ דברים אלו נכונים שבעתיים ביחס לחברה החרדית. היסוד המרכזי של החברה החרדית הוא ההתבדלות, לפיו עיקר קיומו של הציבור החרדי תלוי נבדלות משאר שכבות האוכלוסייה הישראלית.⁹⁷ מכאן נגזר שחשיפה במסגרת חינוכית מעמידה את המפעל עצמו בסכנה קיומית. בעת האחרונה חלו אומנם שינויים מסוימים ברמת ההתבדלות של הציבור החרדי, זאת בשל כניסת רבים, בפרט בפריפריה של העולם החרדי, לתוך מוסדות האקדמיה ולתעסוקה הכללית.⁹⁸ אך שינויים אלו אירעו מתוך התפתחות פנימית וכמענה לצורך, בלי שיבוטל יסוד ההתבדלות הממשיך לעמוד במרכז הציבור החרדי הגרעיני.

ההתבדלות ממשיכה להיות נשמת אפו של הציבור החרדי. מלמד על כך, לדוגמה, מכתב פומבי שפורסם לאחרונה מטעם הרב דב לנדו, ממנהיגי הציבור החרדי-ליטאי:

- 95 לספרות העוסקת בהשוואה בין שתי הקבוצות הביטנים שונים, ראו Benjamin Neuberger, *The Amish, the Rule of Law and Freedom of Religion – The Culture of Compromise in American democracy*, 12 DEMOCRATIC CULTURE 115 (2011); Benjamin Neuberger & Keren-Miriam Taman, *The Image of the Amish in the New York Times versus the Image of the Haredim in Haaretz* (1980–2010), 13 CONFLICT & COMMUNICATION ONLINE 1 (2014); JEFF SPINNER, *THE BOUNDARIES OF CITIZENSHIP: RACE, ETHNICITY AND NATIONALITY IN THE LIBERAL STATE* (1994); Rivka Neriya-Ben Shahar, *Negotiating Agency: Amish and Ultra-Orthodox Women's responses to the Internet*, 19 NEW MEDIA & SOCIETY 81 (2017). לצד המכנה המשותף בין החברה החרדית לקבוצת האמיש, יש גם הבדלים בולטים, ובעיקר: גודלן של החברות השונות, ומידת מעורבותן בפוליטיקה של המדינה. אעמוד על ההבדלים הללו, וההשלכות שלהם, בפרק הרביעי.
- 96 עניין יודר, לעיל ה"ש 50, בעמ' 218.
- 97 ראו למשל גרשון פרוש "חובת חובתנו לקיצוניות" צריך עיון (ח' בשבט, התשע"ח) <https://goo.gl/mDsoJs>.
- 98 לנתונים מקיפים ראו גלעד מלאך, לי כהנר, איתן רגב תכנית החומש של מל"ג-ות" לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו (2016) <https://goo.gl/JL5Z3Z>; לסיכום הנתונים ראו נתנאל לייפר "כמה חרדים לומדים באקדמיה? – כל המספרים" כיכר השבת 18.1.2017 <http://www.kikar.co.il/218880.html>.

כל רצון להתחבר עם העולם החיצוני, החילוני, תרבותו, ערכיו, מושגיו, צורת-חשיבתו, שאיפותיו לסוגיהן, וגישתו לכל המתרחש, מבנה שפת דיבורו וכתיבתו לכל גווייה, ובעקבות זה נוסדים מוסדות 'חינוך' במירכאות לבנים ולבנות, ועוד תכניות כיוצא בזה, שאחת היא מטרתן – להסיר ככל האפשר את החיץ שבינינו לביןם – הוא הוא הפתח לשאול תחתית, החוצות הפרועות שאיות הכחש וחמדת התועבות רח"ל [=רחמנא ליצלן].⁹⁹

להבדיל, המשתלבים מתוך החברה החרדית בחברה הכללית הינם תופעה חדשה יחסית, בוודאי בכל הנוגע לאלפים הגודשים את הקמפוסים האקדמיים הייעודיים עבור תלמידים חרדים. אלו טרם גיבשו וניסחו לעצמם את גבולות הגזרה ביחס לאינטראקציה עם החברה הכללית, ובוודאי שלא פיתחו תפיסה חינוכית בכל הנוגע לשאלות הקשות ש"החרדיות המשתלבת" מעלה.¹⁰⁰ אפילו עבור חברה מתפתחת זו, ובוודאי ביחס לחברה החרדית הגרעינית (על גווייה השונים), חשיפה כפוייה של לימודי אזרחות במסגרת חינוכית תעמוד בסתירה קשה עם מהות החרדיות. בדומה לקבוצת האמיש, לימודי אזרחות שיש בהם חשיפה לתרבויות נוספות, לאזרחות חיים מתחרים, וקל וחומר למגוון תפיסות דתיות, מהווים איום על בסיס הקיום החרדי.

בחוות הרעת המובילה בפסק הדין בעניין רובינשטיין, השופטת ארבל מדגישה שהיא אינה מבקשת "לגרום לנערי המגזר החרדי לעבור למגזר אחר",¹⁰¹ כי אם "לאפשר לתלמיד החרדי לרכוש השכלה, לרכוש ידע ולפתח את עצמו בתוככי החברה החרדית, מה שייתן לו כלים ויאפשר לו בבגרותו להשלים את הבחירה המלאה באשר ללימודיו והדרך בה ילך, זאת מתוך מלוא קשת האפשרויות הנתונות לכל תלמיד בישראל".¹⁰²

אולם, הנקודה המרכזית אינה דווקא החשש שתלמידים חרדים יקבלו חיזוק לעזוב את החברה החרדית, אלא שאלת התאמת הלימודים הרלוונטיים לציבור החרדי, ואפשרות שילובם בקרבה בלי שינוי ערכיה המכוננים. נראה שהשופטת ארבל מודעת לנקודה זו כאשר היא מציינת כי אומנם יש בכפיית לימודי ליבה על קבוצה שאינה רוצה בהם משום פטרנליזם, אך הדבר מוצדק משום ש"הפטרנליזם המופעל בעניין זה אינו מבוסס על הערכות מוסריות שונות, אלא על מציאות החיים בישראל".¹⁰³ על פניהם, דברים אלו מדגישים את הצד הטכני של לימודי הליבה, ובעיקר את הצורך לתת לתלמיד החרדי את ההכנה לשילוב בתעסוקה הישראלית, ודוחקים לשוליים את הפן הערכי של לימודי ליבה העומד במתח עם ערכי הליבה של החברה החרדית. אולם, לצד לימודי אנגלית ומתמטיקה, פסק הדין הרי עוסק אף בלימודי אזרחות (המודגשים במיוחד בפסק דינה של השופטת חיות), שמטרתם להקנות לתלמיד סובלנות, היכרות עם קבוצות שונות בחברה הישראלית, ומידת אוטונומיה שתאפשר

99 תוכן המכתב פורסם בכלי התקשורת החרדיים. ראו ישראל כהן "הגר"ד לנדו: הרצון להתחבר עם החילונים – שאול תחתית" כיכר השבת 21.11.2017. <http://www.kikar.co.il/256984.html>

100 לניתוחים על אודות "החרדים החדשים" ראו זיכרמן, לעיל ה"ש 6, בעמ' 99-111; יהושע פפר "חרדיות שמרנית: האתגר השילוח 2, 115 (2016); פפר "מעמד ביניים חרדי", לעיל ה"ש 48.

101 עניין רובינשטיין, לעיל ה"ש 11, בפס' 50 לפסק דינה של השופטת ארבל.

102 שם, בפס' 87.

103 שם, בפס' 55.

לו את זכות היציאה מהחברה החרדית. האם גם לימודים אלו, החושפים את התלמיד למגוון תפיסות עולם, לתרבויות שונות ולאורחות חיים שונים, חפים מפגיעה במרקם הרגיש של החברה החרדית, ואינם "מבוססים על הערכות מוסריות שונות"? דומה שנתקשה לענות על כך בשלילה. ראויים לציון דברי הרב יהושע יגל בשם "הרב מבריסק", העוסקים בשאלה חינוכית ברמת רגישות פחותה בהרבה:

כאשר נשאל פעם על ידי רבי יהושע יגל שליט"א מהי דעתו על לימוד המקצוע "מחשבת ישראל", שאל אותו מרן זצ"ל [=הרב יצחק זאב סלובייצ'יק]: מה זה? וכשהסביר לו הרב יגל כי בשיעורים הללו מלמדים את התלמידים את השיטות השונות בהשקפה היהודית, אמר, כי אסור ללמד לצעירים כמה שיטות, תוך הבהרת כל שיטה במה היא חלוקה מהאחרות, אלא יש ללמד את ההשקפה הנכונה בלבד.¹⁰⁴

אם כך המצב ביחס לגישות שונות בתוך השדה של מחשבת ישראל, הדברים קל וחומר בכל הנוגע לאורחות חיים אחרים, בזרמים אחרים ביהדות, ובדתות אחרות. כאמור לעיל, אינני סבור שהדבר שולל את מעלת האוטונומיה מהחברה החרדית. החינוך החרדי שואף לצמצם אותה לממדים התואמים את אורחות החיים הדתיים כמקובל בחברה החרדית; בפועל, הבחירה החופשית נותרה ביד האדם לעשות כרצונו וכבחירתו.¹⁰⁵ לפיכך, ההצעה להטמיע בתוך החינוך החרדי לימודים התומכים באוטונומיה במובן החוץ-חרדי, בדמות לימודי אורחות שיציגו מודלים אלטרנטיביים של החיים הטובים, סותרת בהגדרה את מהות החרדיות, ונוגדת את האוטונומיה הבסיסית שיש להעניק לקהילה החרדית לשמר את אורחות חייה. ייתכן שדווקא בגין רגישותם המיוחדת של לימודי האורחות נמנעה השופטת ארבל מהרחבה בעניינם בפסק הדין בעניין רובינשטיין, למרות מרכזיותם לכאורה ביחס לפיתוח האוטונומיה של החניך החרדי. לימודי האורחות מוזכרים רק פעם אחת בפסק דינה, זאת במסגרת של "הדמוקרטיה המתגוננת". ארבל מציינת שהיא לא מצאה לנכון להתמקד בהיבט הזה, וכי "אין הכרח להיכנס לקשיים ולדילמות שמעוררת סוגיה זו".¹⁰⁶ לדעתי, נראה שסוגיה זו היא דווקא בעלת חשיבות רבה בכל הנוגע ללימודי האורחות, וראוי לעמוד עליה.

ד. החברה הדמוקרטית המתגוננת

הדיון עד הלום נסוב סביב שאלת האוטונומיה: האוטונומיה של הפרט החרדי מחד גיסא, והאוטונומיה של הקהילה החרדית מאידך גיסא. לפי דברינו, אין להצדיק את התערבות המדינה בחינוך החרדי כדי להקנות לתלמיד החרדי מידה גדושה יותר של אוטונומיה אישית, על חשבון אוטונומיית הקהילה לבחור בחינוך המתאים לאורחות חייה. זוהי גם עמדתו של קוקתאס, שהרגיש כי לחברה הכללית אין זכות לדרוש "סטנדרטים מסוימים" או "שיטות

104 ש"י מלר עובדות והנהגות לבית בריסק כרך ג 179 (התש"ס).

105 מודל דומה במקצת של חינוך ל"אוטונומיה מתונה" מעין זו בתוך השדה הדתי הוצע על ידי אמיל לסטר ביחס לקהילות דתיות נוצריות. ראו לעיל ה"ש 37.

106 עניין רובינשטיין, לעיל ה"ש 11, בפס' 56 לפסק דינה של השופטת ארבל.

חינוך מסוימות" בקרב קהילות מיעוט תרבותיות.¹⁰⁷ אולם, הדיון בחינוך החרדי, ובסוגיה של לימודי אזרחות בפרט, אינו מסתכם בשאלת האוטונומיה. ב"מלחמת האוטונומיה" שבין זכות הילד לאוטונומיה (לפי ההגדרה הליברלית הרווחת) לבין האוטונומיה של הקהילה לשמר את ערכיה הבסיסיים ולחנך את ילדיה לפי תפיסותיה היסודיות, יד הקהילה אומנם על העליונה. אך למרות זאת, קשה לדעתי להסכים לקביעתו הגורפת של קוקתאס – לא בשל הקפדה על האוטונומיה של הפרט, אלא בגלל השיקול הציבורי-אזרחי. כל מדינה רשאית לדאוג לעתידה האזרחי. במסגרת זו, מותר לה לוודא שהחינוך שתלמידים מקבלים אינו סותר את אופייה האזרחי-דמוקרטי, שהוא מאפשר ואף מעודד את הקיום המשותף של קבוצות שונות, וכן שהוא מעניק לתלמידים את הידע הבסיסי הנדרש לקיום חיי אזרחות מלאים. מטרת אלו אמורות להיות מוגשמות אף הן על ידי לימודי אזרחות. כך, למשל, נקבע על ידי בית המשפט העליון של ארצות הברית, שהעיר בעבר (בפרשת *Bethel School District*) כי אחת המטרות הבסיסיות של החינוך הציבורי הוא ללמד את הערכים היסודיים הנחוצים עבור כיוון חברה דמוקרטית, עם דגש על "סובלנות כלפי דעות שונות ביחס לפוליטיקה ולדת".¹⁰⁸ נהוג לכנות שיקולים מעין אלו, המצדיקים הגבלת זכויות אזרחיות לצורך הגנה על אופייה הדמוקרטי של המדינה, בכינוי "הדמוקרטיה המתגוננת".¹⁰⁹ כיוון שהמובן האמור, הכולל חינוך לאזרחות תקינה ומעורבת, מרחיב מעט את גבולותיה הצרים של "הדמוקרטיה המתגוננת", אעדיף להשתמש בכינוי "החברה הדמוקרטית המתגוננת". אם לעניין שאלת האוטונומיה הובאה לעיל השוואה בין קבוצת האמיש לבין החברה החרדית, אזי לעניין הזה יש טעם להבליט דווקא את השוני הבולט שבניהן. קימליקה, שכזכור הצדיק מתן פטור מלימודי אזרחות עבור קבוצות מתבדלות,¹¹⁰ הדגיש בדבריו שיש להגביל זאת לקהילות הדומות לקבוצת האמיש, שנמנעות מהשתתפות בפוליטיקה הלאומית, שאינן נוטלות חלק במוסדות החברה האזרחית, ושאינן מנסות להשפיע על המדיניות הציבורית – למעט מקרים המעמידים את יכולת ההתבדלות עצמה בסכנה. בציטוט מג' ספינר-הלב הוא מכנה את האמיש "אזרחים למחצה" (*partial citizens*), שמוצדק לפטור אותם מחובות אזרחיות בשל ויתורם על הזכות להשתתף בפוליטיקה של המדינה ובהי האזרחות.¹¹¹ קימליקה אף מדגיש שאין לעודד את התרבותן של קבוצות אלו, כיוון שחבריהן אינם תורמים למאמץ האזרחי המשותף של המדינה, אך יש לסבול אותן, במידה מצומצמת, בתור "טרמפיסטים" על גבה של חברת הרוב.¹¹²

מובן מאליו שהקבוצה החרדית אינה מתאימה לרפוס המתואר. בניגוד לקבוצת האמיש, החברה החרדית מעורבת עמוקות בפוליטיקה הישראלית; היא מחזיקה בכוח פוליטי משמעותי, שלו השפעה ניכרת על החלטות גורליות עבור המדינה.¹¹³ החברה החרדית אף אינה פורשת

107 Kukathas, לעיל ה"ש 36, בעמ' 117.

108 *Bethel School District v. Fraser*, 478 U.S. 675 (1986).

109 ראו עמי פדהצור *הדמוקרטיה המתגוננת בישראל* (2004).

110 ראו בטקסט הסמוך לה"ש 89.

111 לעיל ה"ש 61, בעמ' 100.

112 שם, בעמ' 101.

113 ראו גילה שטופלר "המיעוט הערבי, המיעוט החרדי והתאוריה הרב-תרבותית במדינה יהודית ודמוקרטית" *משפט, חברה ותרבות – משפט, מיעוט וסכסוך לאומי* 11 (ראיף זריק ואילן סבן

מהחברה האזרחית: היא משתתפת פעילה בארגונים אזרחיים רבים, אך עושה זאת לפי בחירה (ובעיקר לטובת הקהילה הפנימית), ותוך הימנעות מהשתתפות במפעלים הולמים (לפי שיקול דעתה) את ערכיה הבסיסיים. אם קבוצת האמיש נמנעת מלקחת קצבאות סוציאליות מהמדינה, הרי שהקהילה החרדית ברובה המכריע לוקחת גם לוקחת. ובניגוד חריף עוד יותר, החברה החרדית מונה כעשרה אחוזים מתוך אוכלוסיית ישראל (ולפי כל ההערכות הדמוגרפיות, ברור שעוד היד נטויה),¹¹⁴ בעוד שקבוצת האמיש הינה אחוז קטנטן מתוך אוכלוסיית ארצות הברית. לפיכך, במינוח של קימליקה, אין ספק שהחברה הישראלית לא תוכל לשאת "טרמפיסט אזרחי" התואם את ממדיה של החברה החרדית.

הבדלים אלו גוזרים שאם ביחס לקבוצת האמיש מוכן היה בית המשפט הפרדלי בארצות הברית ליצור מובלעת תרבותית שהיא גם מובלעת אזרחית, קשה לצפות למוכנות מקבילה מצד המשפט הישראלי ביחס לחברה החרדית. קבוצת האמיש, מתבדלת ככל שתהיה, אינה יכולה להיחשב "מתקפה" המחייבת את החברה הדמוקרטית האמריקנית במגננה; ביחס לחברה החרדית, עקרון החברה הדמוקרטית המתגוננת, על דרך יסוד הדמוקרטיה המתגוננת שהוזכר לעיל על ידי השופט ארבל, עשוי להחלט להיות תקף.

ואומנם, לא מפתיע לראות שבחיפוש אחר דוגמה העומדת מול חברת האמיש, בחר ספינר־הלב דווקא את הקהילה החרדית־אמריקנית של חסידי סאטמר (המתגוררים בעיקר באזור ויליאמסבורג שבניו יורק). קהילה זו מתבדלת במובן התרבותי מהאוכלוסייה הכללית של ניו יורק, אך בניגוד לקבוצת האמיש חבריה מצביעים בבחירות, משתמשים בכוח פוליטי כדי לקדם אינטרסים פנימיים, ונהנים מקצבאות סוציאליות שונות. מכאן גוזר ספינר־הלב שאין למדינה להעניק תמיכה ממשלתית לבתי ספר של חסידי סאטמר, הנמנעים מללמוד על תרבויות ואזרחות חיים אחרים – בין השאר במסגרת לימודי אזרחות – וממילא אינם מחנכים לסובלנות וכבוד הדדי כלפי קבוצות אחרות בחברה האמריקנית ההטרונגית.¹¹⁵ לפי ספינר־הלב, חינוך שאינו מוכן לשאת באחריות האזרחית אינו זכאי ליהנות מתקציבי ציבור. כפי שמציינת גילה שטופלר, קימליקה אינו מוכן ללכת יד ביד עם ספינר־הלב, ובתגובתו לדבריו מזהיר מפני דחיית תביעות לסיוע בשל איום דמיוני על יציבות המדינה הליברלית.¹¹⁶

עורכים, 2017), שמדגישה נקודה זו תוך השוואה בין המיעוט החרדי למיעוט הערבי (להלן): שטופלר).

114 ראו לעיל ה"ש 16; לפי פרסום של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כתשעה אחוזים מתוך אוכלוסיית המדינה הם חרדים. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "ערב יום העצמאות ה-69 למדינת ישראל – כ-8.7 מיליון תושבים במדינה" (הודעה לתקשורת, 27.4.2017). <https://goo.gl/7pCepC>; למסמך תחזית אוכלוסיין, ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה תחזית אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009–2059 (2012) <https://goo.gl/YzTtSY>.

115 Jeff Spinner-Halev, *Extending Diversity: Religion in Public and Private Education*, 115 in *CITIZENSHIP IN DIVERSE SOCIETIES* 68, 79-80 (Will Kymlicka & Wayne Norman, eds., 2000).

116 שטופלר, לעיל ה"ש 113, בעמ' 22–23. שטופלר ממשיכה להעיר שהמקרה החרדי מעלה קושי מיוחד, שכן מדובר לא רק בחברת מיעוט המבקשת להתבדל תוך הסתמכות על סיוע תקציבי של המדינה, אלא בחברה השואפת לשנות את פני החברה כולה, ולהשפיע השפעה לא־ליברלית על המסגרת המדינתית עצמה. היא ממשיכה להציע מסגרת אחרת לבחון את תביעותיהן של

אך לאור דברי קימליקה שהזכרתי לעיל, נראה שביחס לקבוצה החרדית בישראל הוא יהיה תמים דעים עם ספינר-הלב שאין להעניק תקציבי מדינה לחינוך שאינו מוכן לשלב לימודי אזרחות, על המשתמע מכך.

השאלה כעת היא איך לאזן בין הצורך של חברה דמוקרטית "להתגונן" בכל הנוגע למישורים הפוליטיים והאזרחיים, לבין הרצון הלגיטימי של חברה מיעוט לחנך את ילדיה לפי עקרונות היסוד הקרובים אל ליבה. במישור החינוכי, לא ניתן לדאוג בו בזמן הן לאופי הדמוקרטי-ליברלי של החברה הישראלית, דאגה הדרושת לימודים המפגישים את התלמידים עם מגוון אורחות חיים ומנחילים ערכי סובלנות וכבוד הדדי, והן לעקרון ההתבדלות הגוזר שהחרדיות אינה אופציה אחת מבין כמה אופציות לגיטימיות, אלא דרך חיים התובעת לעצמה בלעדיות. זוהי סתירה מורכבת שאין לה פתרון פשוט. ואולם, לדעתי יש לגזור כיוון לקראת פתרון הסתירה מתוך אופיו של הטיעון בשם הדמוקרטיה (או החברה האזרחית) המתגוננת, השונה במהותו מהטיעון לטובת התערבות במערכת חינוך למען טובת הילד וזכותו לאוטונומיה אישית.

ראשית, עמידה על זכות הילד לאוטונומיה מחייבת התערבות ערכית עמוקה בתוכנית הלימוד של מערכת החינוך של קבוצת מיעוט, ובמקרה דנן של החברה החרדית. בניגוד לרצונה של החברה החרדית לחנך את ילדיה לתוך "מסדר דתי" ולבדל אותם מתפיסות עולם מתחרות, תפיסה זו מחייבת הצגת מגוון אופציות לגיטימיות של דרכי חיים בפני התלמידים, וכן יש לוודא שתעמוד להם בחירה חופשית, עד כמה שאפשר, בין האופציות השונות. מנגד, כאשר ההתערבות נובעת משיקולים של הגנה על החברה הדמוקרטית, אזי המטרה אינה להעניק לילד החרדי מנעד רחב של בחירה לעתידו, אלא להנחיל את ערכי הדמוקרטיה הבסיסיים, את המידע היסודי הנחוץ כדי לאפשר אזרחות תקינה ופעילה, ובעיקר – את ערך הסובלנות. כאשר המגמה אינה לאפשר את שינוי מסלולו ואופקיו של התלמיד החרדי, אלא לעודד יחס סובלני ומקבל כלפי קבוצות אחרות, יש להניח כי ההתערבות בתוכני החינוך תהיה עדינה יותר. לפי גישה זו, אין צורך שמערכת החינוך תציג את הבחירות השונות של אורחות חיים בתור בחירות שוות ערך, או אפילו לגיטימיות מבחינה דתית וערכית. כל שיהיה מוטל עליה הוא לחנך לקבלת האחר כפי שהוא, גם אם הוא בוחר באופציה שתוגדר לפי החברה החרדית כאופציה מוטעית. חינוך אזרחי מסוג זה ידגיש כי לצד החיים בתוך קהילה סגורה, האדם החרדי חי אף במדינה דמוקרטית ורב־תרבותית, שיש בה הרבה "אחרים", ומבחינתה – גם אם לא מבחינת הקהילה הסגורה – הם שווים ושוויוֹזכויות. הבחנה דומה בין המישור הדתי למישור האזרחי נעשתה על ידי בית המשפט בפרשת מוזרט, בפרשנות לדברי בית המשפט העליון בפרשת *Bethel School District* המוזכרת לעיל:

קבוצות מיעוט, ומדגימה את המבחן בשאלת מימון ציבורי עבור חינוך חרדי (שם, בעמ' 50-47). לדעתה, יש לדחות תביעה זו מכמה שיקולים: 1. פגיעה בזכות היסוד של ילדים חרדים לשוויון בחינוך; 2. פגיעה בזכות היציאה של תלמידים חרדים מתוך הקהילה החרדית; 3. פגיעה באינטרס הכלכלי של המדינה; 4. פגיעה בזכות היסוד לחירות ושוויון של קבוצות אחרות; 5. פגיעה במסגרת הליברלית המדינתית של ישראל. במסגרת הדיון של מאמר זה, העוסק בחינוך לאזרחות, הנקודות הרלוונטיות הן בעיקר (2), שבה עסקתי לעיל, וכן (4) ו-(5) שבהן עוסק פרק זה, אם כי בניסוח אחר קצת מזה של שטופלר.

The tolerance of divergent [...] religious views referred to by the Supreme Court is a civil tolerance, not a religious one. It does not require a person to accept any other religion as the equal of the one to which that person adheres. It merely requires a recognition that in a pluralistic society we must "live and let live".¹¹⁷

על דרך ההבחנה בין הליברליזם המקיף לבין הליברליזם הפוליטי, ההתערבות למען אורחות תקינה שונה אפוא במהותה מההתערבות למען זכות הילד לאוטונומיה אישית ולמימוש עצמי. לפי המודל האמור, החברה החרדית תהיה רשאית לקבוע אופי מסוים של אורחות חיים ומימוש עצמי לפי ראות עיניה, בתנאי שהיא דואגת לאורחות תקינה של בוגרי מערכת החינוך. ודוק: אין להקל במשמעות של החינוך לסובלנות, וכמורכבותו בקרב חברה מתבדלת. כפי שטוענת מרתה נוסבאום, החינוך לסובלנות אכן כרוך בחשיפה לאחר – שכן אלמלא החשיפה לאחר לא ייתכן לפתח ערך סובלני שיעמוד במבחן המציאות.¹¹⁸ אך תוכן ואופי החשיפה – מה חושפים, איך חושפים, באיזה הקשר חושפים – נגזרים ממטרת החשיפה. שנית, ההבדל האמור (בין טיעון בשם האוטונומיה של הילד לבין טיעון בשם החברה הדמוקרטית המתגוננת) מוביל לאפשרות של הבחנה נוספת, בין ההיבט הציבורי להיבט הפרטי. ההתערבות לטובת האוטונומיה של הילד היא במהותה פולשנית. היא חודרת לתוך המרחב הפרטי של קבוצת המיעוט – של החברה החרדית – ומבקשת להשפיע בתוך תוכה, בטיעון שהקבוצה אינה מקנה לילד את הכלים ה"נכונים" לחיות את "החיים הטובים" לפי הגדרת הליברליזם (החיים האוטונומיים, לפי אמת המידה של המדינה הליברלית). מנגד, ההתערבות בשם החברה הדמוקרטית המתגוננת היא התערבות במישור הציבורי: לטובת החברה במישור הכלל-אזרחי, ולא לטובתו המסוימת של הפרט החרדי. לפי ניסוח זה נוצר מתח בין המישור הציבורי לבין המישור הפרטי: במישור הפרטי, יש לכבד את אורחות חייה של הקהילה החרדית, ואין להתערב בבחירותיה החינוכיות; ואילו במישור הציבורי-אזרחי יש להתערב בתוכני החינוך כדי לוודא אורחות טובה בהתאם לאופייה הדמוקרטי-ליברלי של החברה. הפתרון ההולם למתח זה הוא יצירת הבחנה מעשית בין החינוך הציבורי לבין זה הפרטי. כלומר, בחינוך הציבורי, או במערכת חינוך הזוכה למימון ציבורי, יש לעמוד על חינוך אזרחי הולם (לפי העקרונות המקובלים של מדינה ליברלית) שמחנך לסובלנות ולקבלת האחר, גם כאשר האחר הולך בדרך שאינה מקובלת לפי תפיסות החברה החרדית. מנגד, בחינוך פרטי שאינו זוכה למימון המדינה אין להתערב בתכנים פוזיטיביים של לימודי אזרחות, ויש להסתפק בפיקוח "שלילי" המוודא שאין בתוכני הלימוד דברי הסתה ומסרים הסותרים בכוונת את האופי הדמוקרטי של המדינה.

בפסק דין בעניין רובינשטיין העיר השופט עמית על היבט זה בכותבו שהמדינה חייבת להתערב באוטונומיה ההורית רק במקרי משבר, כאשר שיקול "טובת הילד" מכריע בבידור לטובת ההתערבות: "כאשר הילד נזקק לטיפול רפואי והוריו מתנגדים, המדינה רשאית וחייבת לכפות את הטיפול הרפואי. [...] המדינה חייבת להגן על הזכות הבסיסית, כמו חוק

117 עניין מוזרט, לעיל ה"ש 49, בעמ' 1069.

MARTHA NUSSBAUM, LIBERTY OF CONSCIENCE: IN DEFENSE OF AMERICA'S TRADITION OF RELIGIOUS EQUALITY (2008) 118

חינוך חובה שנועד להגן על זכותו העצמאית של הקטין לחינוך.¹¹⁹ מלבד זאת, אין המדינה רשאית לכפות על החינוך הפרטי תכנים פוזיטיביים.¹²⁰ גרסה חזקה של תזה זו עשויה לגזור שלילת מימון באופן מוחלט ממסגרת לימודית שאינה משלבת לימודי האזרחות, כפי שהציע ספינר-הלב בדבריו דלעיל, שכן אל למדינה לתקצב חינוך שאינו תואם את ערכיה. גרסה מתונה יותר, שבה הייתי מצדד, תסתפק בשלילה חלקית, תוך כפיפות למציאות המורכבת והכרה בכך שישנם ערכים נוספים היקרים למדינה, המצדיקים הסדר פשרה של מימון חלקי. איוון זה נובע מתוך מהותו של הליברליזם. קודם לזכות הבחירה והאוטונומיה, המשטר הליברלי מקדש את המגוון. לאור הגדרה זו, מבאר גלסטון כי מי שקובע את העקרון של הבחירה האוטונומית במרכז הרעיון הליברלי בהכרח מצמצם את מגוון האופציות הלגיטימיות בחברה הליברלית.¹²¹ עמדה זו מובילה למסקנה שהמדינה הליברלית עשויה לאפשר לקבוצות מיעוט לקדם חינוך שאינו ליברלי – שאינו מקדש את המגוון – בלי להתערב בתכניו. בהקשר החרדי, מכאן המסקנה שעל המדינה לאפשר את קיומה של מערכת חינוך חרדית, גם אם יסודותיה אינם מושתתים על אדני הליברליזם. ואולם, אין לגזור מכאן שעל המדינה הליברלית לממן מערכת חינוך שאינו עונה לעקרונותיה. למדינה הליברלית אינטרס מובהק לקדם את ערכי הליברליזם, ובראשם את ערך הסובלנות, לצד אינטרס של עידוד חיים אזרחיים מפותחים עבור כלל אזרחיה. זכותה אפוא לבחור לממן מסגרות חינוכיות המקדמות את הסובלנות ואת האזרחות המעורבת, ולהימנע (חלקית) ממימון מסגרות שאינן עושות כן. בחירה זו תיצור הבחנה הוגנת בין הציבורי לבין הפרטי: מי שמעוניין להתנזר מהמדינה גם במוכן האזרחי הבסיסי ביותר, יצטרך לשלם, לפחות חלקית, על חינוך ילדיו מכיסו; ואילו מי שמעוניין במערכת חינוך המתכתבת עם התפיסה האזרחית של המדינה יזכה למימון ברמה המקבילה לחינוך הממלכתי.¹²²

סיכום

הבדיחה מספרת על אב ובן חרדים שטיילו יחד ברחובות ירושלים, כאשר לפתע צצה לפנייהם מודעת רחוב של עיריית ירושלים המפרטת את הסדרי התנועה לקראת מצעד הגאווה. "מה זה מצעד הגאווה?" שאל הבן את אביו בתמימות. "אינני יודע", ענה האב בהתחמקות. למחרת, שב הילד מבית הספר ופגש באביו. "אתה זוכר, אבא, שראינו אתמול מודעה על מצעד הגאווה, ולא ידעת מה זה?" "כן", השיב האב. "נו, טוב שאתה לא יודע מה זה!"

119 עניין רובינשטיין, לעיל ה"ש 11, בפס' 22 לפסק דינו של השופט עמית.

120 דני סטטמן וגרעון ספיר הולכים בכיוון הזה בכותבם כי "המדינה צריכה להתנות את תמיכתה הכספית במוסדות חינוך דתיים בכך שמוסדות אלה יכללו חינוך יעיל לדמוקרטיה בתכנית הלימודים שלהם, ושאינן בכך פגיעה בזכויותיהם של יחידים או של קבוצות. למען הסר ספק, הצעתנו היא שמוסדות שאינם ממלאים חובה זו לא יקבלו ולו שקל אחד מקופת המדינה" (דני סטטמן וגרעון ספיר דת ומדינה בישראל 226 (2014)).

121 Galston, לעיל ה"ש 38, בעמ' 523.

122 יש כמובן לדון גם בשאר לימודי הליכה, ובהשלכות הוראתם על מימון החינוך החרדי; במסגרת מאמר זה מצמצמתי את הדיון ללימודי אזרחות בלבד.

המאה העשרים ואחת, עידן של מידע פתוח, של גישה לאינטרנט שאינה ניתנת לבלימה ושל אמצעי תקשורת בין אנשים שבעבר היו מתקשים להתחבר, מעמידה את החברה החרדית בפני אתגרים עצומים. גם המודרנה, על ערכיה ותרבותה, מחלחלת לתוך החברה החרדית מתוך הקצוות, ואף היא מאיימת על שלמות הקהילה וערכיה המכוננים. ההתמודדויות, מבית ומחוץ, הולכות ומתרבות, ואין קבוצה שאינה חייבת בהן. למשל, לאחרונה פורסם שבית ספר חרדי בלונדון נכשל בשלישית בביקורת של משרד החינוך, זאת משום שסירב ללמד את תלמידיו על זכויות להט"ב בכלל, ועל הכבוד שיש להעניק לבעלי אוריינטציה מינית שונה בפרט.¹²³ לדעת משרד החינוך הבריטי, בית הספר אינו מלמד "ערכים בריטיים יסודיים" שאותם הוא חייב להנחיל לתלמידיו, וכעת על המוסד – ועל הקהילה החרדית הרלוונטית – לכלכל מחדש את צעדיו.

תגובותיה של החברה החרדית לאתגרים החדשים הן מגוונות. יש הנלחמים מלחמת חורמה בכל מגמה חדשה, תוך דבקות אבסולוטית במודל של התברלות הרמטית מהחברה הכללית. בקצה השני, יש כאלה שמאמצים יסודות רבים מתוך תרבות החברה הכללית וערכיה, תוך ויתור על יסודות החרדיות המסורתיות. בתוכם, יש המקבלים את השינויים כעובדה מוגמרת, אך משקיעים מאמצים לשימור ערכיה המכוננים של החברה החרדית בנסיבות שונות מאוד – תהליך הכרוך בהתלבטויות רבות, ושכולל אף הוא מגוון מגמות. לא ניתן להפריד את רעיון "האזרחות הטובה" מהתמורות העוברות על החברה החרדית. הקבוצה החרדית המשתלבת נוטה לאמץ לעצמה נורמות דמוקרטיות וסובלניות; ואילו הקבוצה המתבצרת דוחה אותן בשתי ידיים. הרוב, שאינו מזוהה עם אף אחת מהקבוצות, מרגיש את הרוחות הנושבות וממתין בדריכות לבאות. התהליכים העוברים על החברה הם פנים-חרדיים ביסודם, ומשקפים את המגוון הקיים בתוך חברה זו פנימה. בתור מדינה ליברלית, המעודדת ומכבדת את המגוון, טוב תעשה המדינה אם תכבד את האוטונומיה של החברה החרדית, ואת ניסיונותיה להתמודד בדרכים שונות עם האתגרים העומדים מולה. יש להניח שניסיונות ותהליכים אלו, עם הזמן, יניבו אף הם שפה אזרחית חדשה – ולקוות שזאת תהיה ניב חרדי של העברית המדוברת, ולא שפה שונה לגמרי.

בדברי דלעיל ביקשתי לטעון, מתוך ניתוח המבוסס על הגות ליברלית, כי זכות הילד החרדי לאוטונומיה אישית אינה שיקול מספיק חזק להצדיק את התערבות המדינה בחינוך החרדי לטובת לימודי אזרחות. בהקשר הזה יש להקפיד דווקא על האוטונומיה של הקהילה לחנך את ילדיה לפי תפיסת עולמה, המציגה את אורחות החיים החרדיים כאופציה בלעדית לחיים הטובים והנעלים. לטענתי, גם במסגרת כזאת נשמרת לצעיר החרדי מידה מספקת של אוטונומיה.¹²⁴ עם זאת, הוספתי שיש מקום להבחין בין החינוך הפרטי לבין החינוך הציבורי או הזוכה למימון ציבורי. כאשר מדובר בחינוך ציבורי או בחינוך הממומן מכספי ציבור, רשאית המדינה לעמוד על תוכנית הכוללת לימודי אזרחות, מתוך הבנה שהחברה

123 Olivia Rudgard, *Private Religious School Fails Third Ofsted Inspection because it does not Teach about LGBT Issues*, THE TELEGRAPH (June 25, 2017, 07:00 PM), <https://www.telegraph.co.uk/news/education/2017/06/25/private-religious-school-fails-third-ofsted-inspection-because-it-does-not-teach-about-lgbt-issues/>.

124 מסקנה זו היא ההיפך מהמסקנה שאליה הגיע פרוסט, לעיל ה"ש 43, שמדגיש דווקא את הצורך בהחרת לימודי אזרחות לתוך החינוך החרדי בשל זכות הילד החרדי לאוטונומיה אישית.

החרדית מהווה חלק משמעותי מהציבור הישראלי, וכי התפיסות האזרחיות הרווחות בה עשויות להשפיע עמוקות על אופייה של המדינה. כן, לימודי אזרחות, בגרסה רכה הממוקדת ברשויות המדינה ובתהליכים חברתיים, יכולים להעניק אפשרות זמינה למעורבות אזרחית ערה של בוגרי החינוך החרדי. לנוכח הפגיעה הכרוכה בלימודים אלו בזכותם של הורים חרדים לבחור מסלול חינוך עבור ילדיהם – שהינה אומנם פגיעה מתונה, בשל האופציה של חינוך פרטי – יש להסתפק במינימום הנדרש לכונן "אזרחות טובה" (או שמא "אזרחות סבירה") לפי תפיסת המדינה הליברלית, ולהתמקד בערך הסובלנות העומד במרכז של תפיסה זו. תוכניות הלימודים וחומרי הלימוד במקצוע האזרחות "משקפים במידה רבה את האני מאמין' החברתי המוצהר והרשמי לגבי מהות האזרחות בדמוקרטיה".¹²⁵ ביחס לחברה החרדית – ושמא אף ביחס לחברה הכללית – חשוב לזקק היטב את הגרסה הרזה של אותו "אני מאמין", כדי לאפשר את שילובו גם בקרב החינוך החרדי.

לסיום, נראה שחשוב להוסיף מילים קצרות על אודות המישור האופרטיבי. הנחת המאמר, בעקבות הוגים ליברלים רבים בישראל ומעבר לים, היא שלימודי אזרחות עשויים לקדם את האוטונומיה האישית של התלמידים, ויסייעו לחברי קבוצת מיעוט להשתלב, אם ירצו בכך, בקבוצת הרוב. אולם, דברים אלו לא הוכחו. בתביעה אזרחית תקדימית שהגישה קבוצה של 52 יוצאים בשאלה (בוגרי החינוך החרדי שהחליטו לעזוב את החברה החרדית ולהשתלב בחברה הכללית) נגד משרד החינוך,¹²⁶ קבלו התובעים על העובדה שלא קיבלו השכלה ראויה שתכין אותם לחיים בוגרים בישראל של המאה העשרים ואחת. לדבריהם, מערכת החינוך החרדית "אינה מספקת את השירות אותו מספקות שאר מערכות החינוך לתלמידים", וכי הדבר מביא לידי "פערי ידע עצומים".¹²⁷ בשלושים העמודים של כתב התביעה מוזכרים לימודי אנגלית 16 פעמים, ולימודי מתמטיקה 14 פעמים. לימודי אזרחות אינם מוזכרים ולו פעם אחת.¹²⁸ כלומר, מי שכן הצליח לפלס את דרכו מחוץ לחברה החרדית אינו קובל על היעדר לימודי אזרחות בחברה שממנה יצא, אלא דווקא על היעדר לימודים אינסטרומנטליים כגון אנגלית ומתמטיקה. ייתכן שהסיבה לכך היא שמדובר בתלמידים שבין כה פילסו את דרכם מהחברה החרדית אל החברה הכללית, ולכן אינם מרגישים שזכות היציאה נשללה מהם בהיעדר לימודי אזרחות. אך ייתכן שהדבר מעיד גם על הכרת התובעים בכך שאין בלימודי האזרחות כדי לשנות את מידת האוטונומיה הנתונה לחברי החברה החרדית, שהיא תוצר של מכלול היבטים חברתיים. השפעת לימודי אזרחות על המצב – בוודאי כאשר מדובר בלימודים הכפויים מבחוץ – תשאף כנראה לאפס.

נוסף על כך, נראה שכרמה האופרטיבית הוראת לימודי אזרחות – בוודאי אלו המכוונים להקנות לתלמיד החרדי אוטונומיה וזכות יציאה מהחברה החרדית – תיתקל בקשיים עצומים מול הממסד החרדי. אתגר הלימודים הכלליים (אנגלית ומתמטיקה) בקרב החברה החרדית

125 אורית איכילוב חינוך לאזרחות בחברה מתהווה (1993).

126 יש לציין כי תביעתם של רוב התובעים נדחתה מחמת התיישנות. ראו אהרן רבינוביץ "נדחתה תביעת יוצאים בשאלה שדרשו פיצוי על כך שלא למדו לימודי ליבה" הארץ 11.8.2017 <https://www.ynet.co.il/article/1182017>

[goo.gl/t3fgS1](https://www.goo.gl/t3fgS1)

127 מתוך כתב התביעה. אני מודה למשה שנפלד, מייסד ויו"ר עמותת יוצאים לשינוי, שהעביר לי את כתב התביעה המלא.

128 שם.

הוא קשה וסבוך; אך הרצון להחדיר לימודי אזרחות במוכנס הערכי, מעבר לתפיסה הרזה שתוארה למעלה, בוודאי יתקבל כניסיון בוטה לשנות (או אפילו לחלץ) את הציבור החרדי, ויגרור תגובה קשה שנוקה עשוי להיות רב.¹²⁹ בנוסף, ובניגוד ללימודי אנגלית ומתמטיקה, יש לפקפק ביכולת של מערכת החינוך החרדית לשלב לימודים הנתפסים כחותרים תחת אושיות קיומה. קשה מאוד לצפות שמורים ומורות בקרב החברה החרדית ידאגו לחשיפה למגזרים ולחברות נוספים באופן המקדם את האוטונומיה ואת זכות היציאה, או שמנהלים יאפשרו זאת בכתי הספר.

מקצוע האזרחות זכה לשם רע בקרב החברה החרדית כבר מתקופת קום המדינה. לדברי מאיר שצ'רנסקי, ממיסדיו הבולטים של החינוך העל-תיכוני לבנות חרדיות, אין החרדים צריכים ללמוד מהי אזרחות טובה, שכן "האם הם ילמדו לנו איך לחנך את ילדינו על מה שמגונה ומה שבגדר קדושה, מה מותר לעשות ומה לא לעשות? האם התורה הקדושה אינה מחנכת אותנו לכל אלה?"¹³⁰ בהתאם לדבריו, הרוב המכריע של תיכונים חרדיים אינם מלמדים כיום את מקצוע האזרחות. רק מיעוט קטן, המגיש את תלמידיו למבחרי בגרות, מלמד גרסה מותאמת של לימודים אלו.¹³¹ חשוב לנסות לטהר את שמו של מקצוע האזרחות, ולהבהיר שאין בו סתירה לחינוך התורני המקובל במערכת החינוך התורני. כאמור לעיל, יש לקוות שהמקצוע, בגרסה מותאמת, יביא ברכה לאזרחות הישראלית בכלל ולציבור החרדי בפרט. אך כדי שהניסוי יהיה משכנע ויעיל, חיוני להבין את ההבדלים המרכזיים בין החברה החרדית לבין החברה הכללית, ולקבל את עמידתה הלגיטימית של החברה החרדית על שימור ערכיה הבסיסיים, לצד עידוד ההשתתפות באזרחות פעילה ומעורבת. כפי שניסיתי להבהיר בגוף המאמר, ניתן לגזור קבלה זו מיסודותיה הראשוניים של ההגות הליברלית. אך לא פחות חשוב מכך – ושמא אף יותר – היא נגזרת מהשכל הישר.

129 ניסיונות פחות בוטים להתערבות כבר זכו לתגובות קשות, כגון דברי ח"כ משה גפני ביחס לפולמוס לימודי הליכה בחינוך החרדי: "שנאת עמי ארצות לתלמידי חכמים היא קשה ביותר, במיוחד כאשר מקורה בקנאה. אין זה סוד שמערכת החינוך החילונית כשלה. היא הצמיחה פירות באוש שהצבוריות אוכלת בכל פה. די אם תעקוב אחרי מה שהתפרסם בתקופה האחרונה, כדי להבין עד כמה עמוק המדרון. לעומת המערכת הכושלת הזו, החינוך החרדי מצליח ופורח. זו עובדה שאין עליה עוררין. גם החילונים מודים בכך. ההתקפה הזו שאנו עדים לה בימים אלו, היא סוג של התגוננות מפני המציאות" (ישראל פרידמן "לא נשנה את אורחות חיינו! למעננו, גם למענכם" יתד נאמן – מוסף שבת קודש 8 'א' בניסן, התש"ע).

130 מאיר שצ'רנסקי **חינוך בישראל לפי המקורות עמ' יא** (התשכ"ח).

131 לתוכנית לימודי אזרחות עבור המגזר החרדי ראו באתר **משרד החינוך** <https://goo.gl/v3iRDB>. התוכנית ממוקדת כולה במישור הטכני-פורמלי של רשויות המדינה ושל המשטר הדמוקרטי הנהוג בו, ונמנע כליל מעיסוק בחלקי האוכלוסייה השונים, אמונתם ותפיסות עולמם.

